

ANTONY FLEW'ÜN ATEİZMDEN TANRI İNANCINA YOLCULUĞU

Mehmet Şükrü ÖZKAN*

ÖZET

Bu çalışma Antony Flew'ün ateizmden Tanrı inancına dönüş serüvenini incelemektedir. Bu açıdan bakıldığında onun entelektüel hayatını iki döneme ayırmak mümkündür. Ateist olarak geçirdiği ilk dönem ve Tanrı inancına sahip olduğu ikinci dönem. Flew ateist olduğu dönemde belli argümanlardan yola çıkarak, Tanrı'nın varlığının imkânsızlığını savunmuştur. Tanrı inancına sahip olduğu dönemde ise bu argümanlarda işaret edilen problemlere cevap bulduğunu ve yeni delillerle birlikte Tanrı'nın varlığını kabul ettiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın temel gayesi bu dönüşümdeki gerekçelerin tutarlı olup olmadığını sorgulamak, varılan noktada Flew'ün sahip olduğu Tanrı inancının dini açıdan yansımalarını tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ateizm, Bilim, İman, Kanıtlama, Tanrı.

ABSTRACT

ANTONY FLEW'S JOURNEY FROM ATHEISM TO BELIEF IN GOD

This study examines Antony Flew's journey from atheism to belief in God. From this perspective, it is possible to divide his intellectual life into two periods: first period is his life as an atheist and the second as a believer in God. Setting off from certain arguments, Flew argued the impossibility of the existence of God in the period where he was an atheist. In the period where he had belief in God, he argued that he had found the answer to the problems and accepted the existence of God. Therefore, the basic objective of this study is to question whether the reasons in this transformation are consistent and to discuss the reflection of Flew's belief of God at the conclusion in terms of religion.

Key Words: Atheism, Science, Faith, Proving, God.

Giriş

Antony Flew'ün Tanrı'nın var olup olmaması noktasındaki tutumu iki döneme ayrılır. Bunlar; ateizmi savunma ve eleştirme dönemleri olarak ifade edilebilir. Bu iki dönem karşılaştırıldığında, ilk dönemin kaynak, süre, tartışma vb. unsurlarıyla birlikte ikinci dönemden çok daha teferruatlı olduğu gözlenmektedir. Bundan dolayı Flew'ün ateizm eleştirisini kapsayan ikinci dönemdeki düşüncelerinin çok net temellendirilmediğini ileri sürebiliriz. Ülkemizde "Yanılmışım Tanrı Varmış"¹ adıyla tercüme edilen kitabı, bu dönemle ilgili en kapsamlı

* Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fak. Felsefe ve Din Bil. Öğretim Üyesi.

1 Antony Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, çev. Hasan Kaya ve Zeynep Ertan, Profil Yayıncılık, İstanbul: 2014. Kitabın orijinal adı *There is a God: How the World's Most Notorious Atheist Changed His Mind*'dir.

çalışmasıdır. Hasılı biz bu dönemin değerlendirilmesinde daha çok bu kitabı kaynak almak durumunda kalacağız.

Flew, altmış yılı aşkın süreyi ateist olarak sürdürmüş, bu süre zarfında her ateistin sahip olduğu “Tanrı yoktur”, “Tanrı ile ilgili inanç, bekâr kocalar ve yuvarlak kareler ifadeleri ile aynı anlamdadır”, “evrenin bir başlangıcı olmadığı gibi sonu da yoktur”, “yaşayan organizmalar, cansız organizmalardan uzun bir dönem sonunda evrim geçirerek meydana gelmiştir” gibi belli önermeleri kabul etmiştir. Ayrıca bu önermelere bağlı olarak 2004’e kadar Thomas B. Warren, William L. Craig, R. Swinburne, Alvin Plantinga, G. Habermas vb. birçok teist filozofla münazaralarda bulunmuş, Tanrı’nın var olmadığını, evrenin bir başlangıcı olmadığını ve ilk sebep delilinin geçersizliğini, Tanrı’nın var olması durumunda sürekli iyiyi yapan özgür varlıklar yaratabileceğini, evrendeki karmaşık düzenin Tanrı’nın varlığıyla açıklanamayacağını ve evrendeki karmaşık varlıkların bilinçsiz fiziksel kuvvetlerin ürünü olduğunu vb. önermeleri savunmuştur.² Fakat 2004’te New York’da gerçekleşen bir sempozyumda Tanrı’nın varlığını kabul ettiğini ilan etmiştir. Bu sempozyumda kendisine hayatın kaynağına dair son çalışmaların yaratıcı bir zekâyâ işaret edip etmediği sorulduğunda olumlu cevap vermiştir.³

Flew için önemli olan delilin kendisini götürdüğü yere gitmektir. Bu açıdan bakacak olursak Flew’ün ateizm düşüncesinden Tanrı inancına yolculuğunu bu ilke çerçevesinde düşündüğümüzde pek de şaşılacak bir olguyla karşılaşmamış oluruz. Hakeza Flew’ün, Hume’un felsefi düşüncesi ve özgür irade konularında önceki fikirlerinin tam tersi fikirlere sahip olduğunu söyleyerek, düşüncesinde meydana gelen değişimlere örnek vermektedir.⁴ Yani Flew, kendi iddiasına göre kendi koyduğu ilkeye sadık kalarak, sadece inanç konusunda değil birçok felsefi meselede düşünce değişimi yaşamıştır. Yıllarca süren münazaralardan sonra Tanrı’yı kabul etmesinin tamamen doğal teoloji yoluyla olduğunu ifade ederek, Tanrı’yı keşfinin hiçbir doğüstü fenomen ya

2 Flew, *Yanulmuşum Tanrı Varmış*, s. 73-79., Gary Habermas, kendisiyle 2003 öncesindeki görüşmelerinde Tanrı düşüncesine, vahye, mucizelere ve ölüm sonrası hayata açık olduğu noktasında Flew’ün görüş belirttiğini fakat 2003 yılında bazı soru işaretlerinden dolayı ateist olarak kalmaya kararlı olduğunu belirttiğini ifade etmektedir. 2004 yılına gelindiğinde kendisinin Tanrıya inandığını fakat vahiy ve diğer konularda çekimser olduğunu hatta delile göre hareket edeceğini bildirdiğini söylemektedir. Gary Habermas, Antony Flew’s Deism Revisited, *Philosophia Christi*, 2007, Vol. 9, No. 2, 2007, s. 431-432.

3 Flew, *Yanulmuşum Tanrı Varmış*, s. 79. Son dönemde ateizmden tanrı inancına dönüş olgusu her ne kadar Flew ile tartışma konusu olsa da uzunca bir süre ateist olarak kaldıktan sonra Tanrı inancına sahip olduğunu belirten farklı düşünürler de vardır. Bunlardan biri de Francis S. Collins’tir. Onun Tanrı inancına dönüş gerekçelerini ve kabul ettiği kanıtlar için bkz. Francis S. Collins, *The Language of God: A Scientist Presents Evidence for Belief*, Newyork: Free Press, 2007., Francis S. Collins, *Belief: Reading on the Reason for Faith*, Newyork: Harper One, 2010.

4 Flew, *Yanulmuşum Tanrı Varmış*, s. 65-69.

da tecrübeyle gerçekleşmediğini yani bu yolculuğun her hangi bir dini inançla ya da imanla değil akılla olduğunu vurgulamaktadır.⁵

Bizim bu çalışmada sorgulayacağımız temel meselelerden biri Flew'ün gerçekten “delillerin götürdüğü yere git” olarak nitelenen ilkeye sadık kalarak hareket edip etmediğidir. Flew, bu ilkeyi ele alarak farklı iki dönem yaşamış ve son bilimsel gelişmeler sonucunda delillerin Tanrı'nın varlığına işaret ettiği sonucuna varmıştır. Bu noktada sorulacak en temel soru, delillerin gerçekten ve kesin olarak Tanrı'nın varlığına işaret edip etmediği ve Flew'ün inanmasında tüm rolün delillerde olup olmadığıdır. Dolayısıyla onun ateizmden Tanrı inancına dönüşünün ne kadar rasyonel olduğu tartışmaya açılmak zorundadır. Ayrıca ateist ve deist dönemdeki argümanları karşılaştırdığında, Flew'ün kendisinin ateist olmasına neden olan argümanlarının ne kadarına cevap bulduğu ve hangi problemi ne ölçüde çözüme kavuşturduğu onun Tanrı inancına sahip olması bakımından irdelenen diğer husustur. Kısaca onun ateist dönemdeki argümanlarına Tanrı inancına sahip olduğu dönemdeki cevapları ve bulduğu çözümlerin ikna edici olup olmadığı çalışmanın odak noktasıdır. Neticede sahip olduğu inancın dinler ve iman açısından ne ifade ettiği de irdelenmelidir.

İlk Dönem: Ateizminin Temelleri

Genel olarak ateistlerin teistlere yönelttiği itirazları; delillere yönelik eleştiriler, sosyolojik ve psikolojik tabanlı düşünceler, kötülük problemi ve teistik iddiaların anlamsızlığı üzerine inşa edilmiş argümanlar ve ispat sorumluluğunun teistlerde olduğu iddiası gibi gerekçelerden yola çıkarak temellendirilir.⁶ Dolayısıyla Flew'ün ateizminin temelinde de üç gerekçe bulunmaktadır. Bunlardan ilki kötülük meselesinde belirtilen sorunlara teistlerin mantıklı bir cevap verememesi, ikinci-

5 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 93., Ateist meydan okumaya karşı üç epistemolojik tutum vardır. Bunlar; fideizm, reformist epistemoloji gibi doğal teolojidir. Doğal teolojide diğer iki tutumdan farklı olarak n bir açıklaması olabileceği düşüncesindenaydır. ayrıntılı ı gösteren her hangi bir fiziksel kanıt bulunamaz. sonuçta kurar. erTanrının varlığı delilci yöntem kullanılarak temellendirilmeye çalışılır. Doğal teolojide vahiy veya her hangi bir başka otoriteye başvurmaksızın doğal yollardan Tanrının bilgisine ulaşmak amaçlanmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nebi Mehdiyev, Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği, İstanbul: İsam Yay., 2008, s.37-53.

6 Ernest Nagel, ateistlerin teistlere yönelttiği epistemolojik itirazları şu şekilde sıralar: 1. Teistik deliller anlamlıdır fakat bu delillere inanmayı gerektirecek pozitif deliller olmamakla birlikte, negatif deliller kolayca çürütülebilecek niteliktedir. 2. Teistik tezler hiçbir epistemolojik değeri olmadığı ve sadece beşeri arzuların yansımaları olduğu için anlamsızdır. Ernest Nagel, “Philosophical Concepts of Atheism”, *Critiques of God: Making the Case against Belief in God*, ed. Peter A. Angelles, Newyork: Prometheus Books, 1997, s. 6., Ateist itirazların ayrıntılı şekilde işlendiği bazı çalışmalar için bkz. Victor J. Stenger, *God: The Failed Hypothesis*, Newyork: Prometheus Books, 2007., J.J.C. Smart and J.J. Haldane, *Atheism and Theism*, Oxford: Blackwell Publishing, 2003., Julian baggini, *Atheism: A Very Short Introduction*, Oxford: University Press, 2003., George H. Smith, *Atheism: The Case Against God*, Newyork: Prometheus Books, 1989., *Religion and the New Atheism: A Critical Appraisal*, ed. Amarnath Amarasingam, Boston: Brill, 2010.

si teistlerin Tanrı'nın varlığı lehinde kullandıkları argümanların ikna edicilikten uzak olması, üçüncüsü ise Tanrı ile ilgili kullanılan önermelerin "Yanlışlama İlkesi" ile ters düşmesidir. İspat sorumluluğunun teistlerde olduğu görüşü de kendisince ısrarla vurgulanmaktadır.

Flew, ateizmi savunan düşüncelerini "Teoloji ve Yanlışlama"da⁷ ifade ettikten sonra "God and Philosophy"de⁸ bu düşünceleri geliştirmiştir. "Teoloji ve Yanlışlama" dindarların öne sürdükleri iddiaları açıklama amacı güdüyorken, God and Philosophy ise ateizmin sistematik iddialarını içeren bir çalışmadır. Flew bu çalışmada, Tanrı kavramının tutarlılığı, uygulanabilirliği ve akla yatkınlığı meselelerini tartışmakla birlikte doğal teoloji ve ilahi vahiy konularını ele almıştır. Düzen ve amaçtan, kozmolojik ve ahlaki iddialardan veya belirli bir dini deneyim yoluyla Tanrı'nın varlığının savunulamayacağı Flew'ün bu kitap-taki temel argümanıdır.

Tanrı Hakkında Konuşmanın İmkansızlığı

Felsefi düşünceye bakıldığında düşünürler ya Tanrı hakkındaki kelime ve kavramların anlamlarını dolayısıyla ifade edilen anlamların nasıl türediklerini ya da inançların tahlil ve değerlendirilmesi için din diline ilgi göstermişlerdir. Ateist olsun olmasın birçok filozof Tanrı hakkında konuşulup konuşulamayacağı veya hangi surette konuşmanın anlamlı olacağı meselesini tartışmıştır. Bu düşünürlerden biri olan Flew, ateizmi savunduğu dönemde Tanrı hakkında konuşmak üzerine düşüncelerini mantıksal pozitivizme dayandırmaktadır. Buna göre bir önermenin olgusal konular ya da gerçeklikler hakkında bilgi sunması için önermenin sentetik ve olgusal yoldan doğrulanabilir olması gerekmektedir. Mesela teolojik önermeler Tanrı hakkında bilgi iddiasında oldukları için olgusal açıdan doğrulanmaları gerekir. Fakat mantıksal pozitivistlere göre bu tarz önermeler olgusal açıdan doğrulanamamakla birlikte hiçbir anlam ifade etmemektedirler.⁹

7 Antony Flew, "Theology and Falsification" *New Essays in Philosophical Theology*, (ed.) Antony Flew & Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1955.

8 Antony Flew, *God and Philosophy*, Prometheus Books, New York, 2005.

9 C. Stephan Evans, Din Dili Problemi, Çev. Ferhat Akdemir, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 28, s. 255., Analitik dil filozoflarının, din dilini bilimsel mantık bağlamında okumaya başlamalarıyla, din diline yönelik farklı yaklaşımlar vuku bulmuştur. "Mantıksal Pozitivizm" bu yaklaşımlardan birisidir. Mantıksal pozitivistlerin "doğrulama ilkesine" göre olgusal olarak hiçbir karşılığı olmayan önermeler anlamsız sayılmaydı. Mantıksal pozitivist tutumun ve ona verilen cevapların, ayrıca farklı din dili teorilerinin işlendiği ayrıntılı bir çalışma için bkz. William T. Blackstone, *Dinsel Bilgi Sorunu: Felsefi Çözümlerinin Dinsel Bilgi Sorununa Etkileri*, çev. Tuncay İmamoğlu, İstanbul: Ataç Yay., 2005., Mantıksal pozitivistlerin farklı argümanlarını bir araya toplayan geniş bir çalışma için bkz. *Logical Positivism*, ed. A. J. Ayer, New York: Free Press, 1959., Mantıksal pozitivistimin en önemli temsilcisi olan Ayer'in düşünceleri için bkz. A. J. Ayer, *Language, Truth and Logic*, New York: Dover Pub., 1946

Flew, bazı kavramların ne somut ne de somut olmayan şeylere işaret ettiğini, bu sebeple onların, sadece onları kullananların tanımladıkları işleve göre anlamlandırılması sonucu türediğini ileri sürmektedir. Yani bu kavramlar, işaret ettiği her hangi bir nesne ya da tür olmaksızın, sadece kullanımlarının uygun veya uygun olmayan durumlarına göre anlam kazanmaktadırlar. Tanrı kavramının bu şekilde değerlendirilmesi gerektiğini savunan Flew, Kutsal Kitap veya başka bir yerde bu kavramın kişisel bir varlığa işaret ettiğini kanıtlayacak her hangi bir somut veriye sahip olunmadığını öne sürmektedir. Yani Tanrı kavramının gerçek bir nesneye uygulanması imkânsızdır. Çünkü kendisi hakkında konuşulamayan manevi varlık olarak nitelendirilen bir şey kişisel varlığı tanımlamak için kullanılamaz. Mesela Tanrı hakkında konuşma ihtiyacı hisseden Hıristiyanlar onun manevi alandaki ifade edilemezliği sorununu, İsa üzerinden çözmeye çalışmaktadırlar. Hasılı Tanrı hakkında konuşmayı İsa hakkında konuşmaya dönüştürmüşlerdir. Fakat Tanrı'yı kendinde varlık olarak tanımlayıp soyutlamak, onun kişisel bir varlık olarak nitelendirilmesini olanaksızlaştırmaktadır.¹⁰

Bu düşünceler paralelinde Flew'ün öncelikli hedefinin, Tanrı'nın varlığı ile ilgili delilden yoksun olup olmamak değil, Tanrı'nın var olduğu iddiasının ne anlama geldiğini göstermek olduğu ileri sürülebilir. Dolayısıyla temel düşüncesi Tanrı'nın var olduğu ve insanları sevdiği iddialarının bilişsel açıdan anlamsız olduğudur. Çıkış noktası ise öne sürülen bir iddianın bazı şeyleri dışarıda bıraktığı düşüncesidir. Mesela dünyanın yuvarlak olduğu iddiası onun düz olma ihtimalini dışlamaktadır. Fakat ona göre teistlerin öne sürdüğü iddialar böyle değildir. Çünkü onlar iddialarının aleyhine hiçbir şeyi kabul etmemektedirler. Aksine her durumu öne sürdükleri iddianın lehine çevirmektedirler. Tanrı'nın insanları sevdiği iddiası bu şekilde değerlendirilebilir. Acının ya da ıstırabın varlığı, farklı nitelendirmelerle birlikte onun varlığıyla ve sevgisiyle bağdaştırılmaktadır. Burada Flew, dini inanç sahiplerinin kabul ettikleri ve inanılması için öne sürdükleri iddiaların, olumsuz olgular bulunsa dahi iddialarının aksini öne sürecek herhangi bir pozisyona müsaade etmediğini düşünmektedir. Yani teist iddialar her hangi bir iddiayı dışarıda bırakmamakta ve yanlışlamamaktadır.¹¹ Teolojik dilin sınırları vardır ve günlük dil pervasızca bu dil yerine kul-

10 Flew, *God and Philosophy*, s. 32-34., Flew'ün bu düşüncelerine karşı Thomas Aquinas'ın benzer anlamlılık teorisi zikredilebilir. Bu teoriye göre bir kelime hem yaratılmış bir varlığa hem de Tanrı'ya izafe edildiğinde ne tam anlamıyla aynı ne de farklı anlamda kullanılır. Mesela adil kavramı insan ve Tanrı hakkında kullanıldığında her ne kadar insan ile Tanrı'nın adaleti aynı olmasa da ilahi adaletle insani adaletin arasındaki bağlantı sebebiyle bu kavramın iki varlığa da benzer anlamıyla yüklem yapılabileceği söylenebilir. Bkz. Thomas Aquinas, *Summa Contra Gentiles*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1975, s. 28 vd.

11 Flew, "Theology and Falsification" s. 97-99.

lanılmaktadır. Mesela “Tanrı insanları sever” cümlesini kullandığında Tanrı ve sevmek kavramlarının anlamsal sınırlarını belirleyemediğimiz gibi bu anlamların günlük dilde olduğu gibi kullanılması Flew’a göre Tanrı ile bu dünya arasındaki ontolojik farkı ortadan kaldırdığı gibi iki önermenin eşdeğer kabul edilmesi tutarsızlık içerir. Çünkü insani alanda tecrübe konusu olabilecek şeylerin Tanrı söz konusu olduğunda anlamsızlaştığı görülmektedir.¹²

Flew’ün bu düşünceleri farklı din dili teorisine sahip düşünürler tarafından eleştirilmiştir. R. M. Hare, dini ifadelerin açıklamada bulunmak şeklinde değil, genel bir tutum olarak bir şeyin ifade edilişi anlamında “blik” olarak kabul edilmesini önermiştir. Hare’e göre blik, deneyimimizin doğrulanamayan ve yanlışlanamayan bir yorumlamasından ibaretti. Çünkü blikler yanlışlanamaz kanaatlerdir. Onlar birer önerme olmasalar da güçlü blikler davranışlara yön verdiği için doğru bliklere sahip olmak gerekir.¹³ Flew’ün düşüncelerine yöneltilen diğer eleştiri Mitchell’den gelmiştir. Mitchell’e göre teolojik ifadelerde öne sürülen iddialara karşı gelen iddialar vardır ve bunu teologlar kabul etmektedir. Mesela acı çekmelerin Tanrı’nın varlığına ve bizi sevdiğine karşı kanıt olarak kullanılması mümkündür. Fakat inananlar Tanrı’nın varlığına ve sevgisine dair yeterli delile sahip olduklarını düşündüğü için bu ifadeler nihai yargı anlamında ele alınmamalıdır. Böylece yeterli derecede gösterilemese de Tanrı’nın varlığına ve iyiliğine inanıldığı için, onun eylemlerinin iyi bir nedeni olduğu düşünülebilir. Neticede dini inançlar aslında bir önermedir ve prensipte de olsa yanlışlanabilme özelliğine sahiptir. Bu özelliğe sahip inançların pratikte nasıl yanlışlanacağı ise net değildir.¹⁴

Stephan Evens’a göre teolojik önermelerin hiçbir şeyle açık olarak uyumlu olmadığı ve metafiziksel bir önermenin mukabiliyle yanlışlanabileceği söylenebilir. Mesela “Tanrı vardır” önermesi Tanrı’nın var olmayışıyla yanlışlanabilir. Her ne kadar Flew yanlışlamanın olgusal düzeyde olacağını ileri sürecek olsa da, bu savunma Flew’un yorumunun dini inançlara öldürücü darbe vurmasını engeller.¹⁵ Raeburne Heimbeck, “Teoloji ve Yanlışlama”nın üç temel hata yaptığını öne sürmektedir. Bu hatalardan ilkinde, her hangi bir cümlemin anlamının, iddia ettiği deneysel imalarla aynı olduğu, ikincisinde bir inanca karşı olmanın onla uyuşmamak anlamına geldiği, üçüncüsünde ise Tanrı ile ilgili açıklamaların yanlışlanamaz olduğunu iddia edilmektedir.¹⁶

12 Antony Flew, “The Falsification Response”, *Religious Studies*, vol. 5, No. 1, 1969, s.77-79.

13 R. M. Hare, “Theology and Falsification” *New Essays in Philosophical Theology*, (ed.) Antony Flew & Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1955, s. 99-100.

14 Basil Mitchell, “Theology and Falsification” *New Essays in Philosophical Theology*, (ed.) Antony Flew & Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1955, s. 103-105.

15 Evans, *Din Dili Problemi*, s. 259.

16 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 55-56.

Swinburne, Flew'ün yanlışlama ilkesinin genişletilmesi halinde bilimsel dilin de bu ilke çerçevesinde anlamsız olduğunun söylenebileceğini iddia etmektedir. Şöyle ki yanlışlama ilkesinin temelinde önermelerin reddedilebilme niteliği aranmaktadır. Swinburne, reddedilebilirlik durumunun bilimsel iddialara uygulanması sonucunda, bu iddiaların belli bir noktaya kadar reddedilebildiği ve daha ileri gidilemediğinin görüleceğini belirtmektedir. Yani en güvenilir bilgi olarak kabul edilen bilimsel bilginin bile belli ölçüde yanlışlanabilirlik ilkesine uygun olduğu Swinburne'ün dikkat çektiği husustur.¹⁷

Neticede Flew, Tanrı var mıdır? sorusundan ziyade hangi Tanrı tasavvuru doğru kabul edilmelidir? ya da Tanrı gerçekte neye tekabül etmektedir? sorularının irdelenmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Çünkü ona göre bir Tanrı'nın bütün ayrıntılarıyla belirlenmiş bir şekilde tanımlanmasının açıklaması yapılmadan onun var olup olmadığı hakkında tartışmaya girişmek anlamsızdır.¹⁸ Böyle bir varlığın evrenden nasıl ayrılabilir şekilde tanımlanacağı onun için hiç de açık olmayan bir şeydir. Bu varlığın tek ve değişmez olduğu, zaman içinde ya da dışında etkin bir varlık olduğu iddiasına hangi anlamın yüklenebileceği onun için belirsizliğini korumaktadır. Ona göre gerçekten tutarlı ve uygun bir kavramla açıklanamadığı sürece böyle bir varlığın var olup olmadığı konusunda her hangi bir iddiada bulunulmaması gerekmektedir. Yani Tanrı'nın nasıl tanımlanacağı belirlenene kadar, belirli bir Tanrı tipine inanma nedenleri tartışılmaz. Çünkü Flew'a göre "her yerde bulunan bedensiz bir varlık"ın tanımlanabilmesi oldukça meşakkatli bir iştir. Bedeni olmayan, her zaman ve her yerde hazır bulunan, her şeyin yaratıcı ve devam ettirici sebebi, mutlak kudret ve iyiliğe sahip varlık olarak Tanrı tanımlaması Flew'ün kabul edebileceği bir şey değildir.¹⁹

İster doğrulama ister yanlışlama ilkesinden hareket edilsin, mantıksal pozitivist düşüncenin objektif olduğunu söylemek imkânsızdır. Aslına bakarsak ulaştığımız bütün bilgilerin kesin doğrulanmış bilgiler olduğunu söyleyemeyeceğimiz gibi hakkında bilgi sahibi olduğumuz bütün objelerin de nesnel, gözlemlenebilir şeyler olduğunu söyleyemeyiz. Bundan dolayı günlük konuşma dilinde mutlak kesinlik kazanmasa da ihtimal içeren önermelerden yola çıkarak günlük yaşantımızı devam ettirdiğimiz aşikârdır. Dolayısıyla Tanrı hakkında öne sürülen önermelerin doğrulanamayacağı ya da yanlışlanamayacağını öne süren mantıksal pozitivistlerin hayatlarının hiçbir alanında, kendi ortaya koydukları ilkelerin süzgecinden geçmemiş önermelere yer vermediklerini göstermek durumundadırlar.²⁰

17 Richard Swinburne, *The Chorenance of Theism*, Clarendon Press, Oxford, 1977, s. 88.

18 Flew, *God and Philosophy*, s. 31.

19 Flew, *God and Philosophy*, s. 28-29.

20 İsmail Çetin, İman ve İnkârın Rasyonel Değeri, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, 2002, s. 98.

Delillerin Eleştirisi

Düşünce tarihinin başlangıcından günümüze kadar Tanrı'nın varlığını kanıtlandığını öne süren birçok düşünür ve bu düşünürlerin öne sürdüğü farklı kanıtlanma örnekleri mevcuttur. Tümevarımsal ya da tümdengelimsel şekillerde gerçekleşen kanıtlanma girişimlerine karşı, bu kanıtlanma girişimlerinin kesin ispatlanma olmadığı sadece kanıtlanma girişimi olarak nitelendirilebileceği, bundan ötürü bu örneklerin hipotez anlamında argüman olarak kabul edilebileceği ifade edilmiştir.²¹ Delilin götürdüğü yere git ilkesince hareket eden Flew, Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya yönelik delillerin eleştirisini daha çok "God and Philosophy"²² adlı eserinde temellendirmektedir. Yukarıda Görüldüğü üzere Flew'a göre "Tanrı vardır" ifadesi kesin bir hüküm içermemekteydi. Şayet öyle olsaydı Tanrı'yı kanıtlamaya gerek kalmaz ve bu kadar çaba harcanmazdı. Dolayısıyla bu kanıtlamaların hiçbir faydası yoktur.²³ Fakat o yine de öne sürülen delillerin eleştirisini yapma zorunluluğu hissetmiştir.

Ontolojik argümanın geçerliliğini kabul etmeyen Flew, bu argümanda kavramdan gerçek varlığa doğru hatalı bir sonuca gitme girişimi olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre mükemmel varlık fikrinden Tanrı'nın gerçekte var olduğu düşüncesine ulaşmak kolay değildir. Çünkü bu argümanın içinde böyle bir geçişi sağlayacak her hangi bir adım mevcut değildir. Gerçek varlık, gerçekte sahip olunan bir niteliğin durumudur. Gerçek varlığı zihnin tanımlayıcı niteliklerden birisi gibi görmek ve kavramdan yola çıkarak bir şeyin gerçek varlığına ulaşma çabası mantıksız bir uğraştır. Bundan dolayı Flew, kavramlar ve

21 Tanrı'nın varlığını kanıtlanma girişimlerine karşı sadece ateist değil fideist kanattan da eleştiriler gelmiştir. Mesela Tanrı'yı kanıtlanma girişimlerinin faydasız ve gereksiz olduğu görüşlerini fideist temelde gerçekleştiren Kierkegaard'ın düşünceleri için bkz. Soren Kierkegaard, *Philosophical Fragments*, trans. David Swenson, Princeton, 1962, s. 31-33.

22 Flew, *God and Philosophy* adlı kitabını 2004'de Philosophy Now'a yazdığı bir mektupta tarihi bir kalıntı, demode olmuş ve şu anki tartışmalara bir fayda sağlayamayacak tarihi bir doküman olarak gördüğünü dile getirmiştir. Flew, A. & Habermas, Gary R., "My Pilgrimage from Atheism to Theism: A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas", *Philosophia Christi*, Vol.6, No. 2, 2004, s. 202.. Bu kitapta ele alınan konular hakkındaki yeni düşünceleri Yanılmışım Tanrı Varmış kitabının "Tanrı'yı Keşfim" başlıklı II. Bölümünde yer almaktadır. Flew'ün God and Philosophy adlı kitabı demode olmuş bir kaynak olarak ifade etse de, kendisinin de içinde bulunduğu tartışma ortamında bu kitabın hesaba katılmaması imkânsız görünmektedir. Bu sebeple Flew'ün düşünce hayatının bütününe ele alan birisi için bu kitabın önemi tartışılmazdır. Dolayısıyla Flew'ün düşünceleri bu kitaptan yola çıkılarak da irdelenebilir. Hakeza bu kitabın eleştiri konusu olduğu birçok çalışma vardır. Flew'ün din felsefesi yaklaşımındaki en önemli eksikliklerden birinin, rasyonel teoloji eleştirisinden yola çıkarak, Tanrı'nın varlığı iddialarının anlamsız olduğunu iddia ederken imanı tartışma konusu yapmamasının temel itiraz olduğu böyle bir çalışma için bkz. Brayton Polka, *Philosophy without God? God without Philosophy?: Critical Reflections on Antony Flew's God and Philosophy*, *The European Legacy*, Vol. 11, No. 1, 2006, pp. 35-46.

23 Flew, *God and Philosophy*, s. 134.

gerçek varlıklar arasındaki farkın anlaşılması durumunda ontolojik argümanın saçmalığına düşülmeyeceğini vurgulamaktadır.²⁴

Flew, diğerlerine nazaran kendi içinde çeşitli iddialar barındıran kozmolojik delilin de Tanrı'nın varlığını kanıtlamadığını düşünmektedir. Thomas Aquinas'ın Tanrı kanıtlamalarında kullandığı beş yolun ilk üçünün kozmolojik delil grubunda yer aldığını ifade eden Flew, özellikle Leibniz'in yeter sebep ilkesine dayanan imkân delilinin kozmolojik delil içerisinde önemli bir yere sahip olduğunu belirtmiştir.²⁵ Ona göre yeter sebep ilkesinin fenomenal düzeyde bulunması ne kadar mümkünse, kendi kendinin sebebi olan ilk sebebin var olma imkânı o kadar kanıtlanamaz bir durumdur. Yani evrenin kendi dışında bir sebebinin olması hem mantıksal açıdan hem de bilimsel açıdan imkânsızdır ve evren, içinde barındırdığı özelliklerle ancak kendisiyle açıklanabilecek bir yapı arz etmektedir. Kısaca evreni büyük bir obje gibi değerlendirip ona sebep aramak gereksiz bir uğraştır.²⁶ Ayrıca imkân delili, ontolojik delille bağlantılıdır. Buradan yola çıkarak o, kozmolojik delilin geçerli bir forma sahip olmadığını düşünmektedir. Çünkü bahsedilen bu durumun telafisi olacak bir eksiklik olmadığı ve evrenin dışında var olan bir varlığa başvurmanın mümkün olmadığı aşikârdır.²⁷

Teist geleneğin en önemli delillerinden biri olan teleolojik delilin de Tanrı'nın varlığını kanıtlayamadığını öne süren Flew'a göre evrendeki her şeyde bir düzen ve amacın olmasını tabiatüstü bir varlığa atfetmenin, duygusal bir iddia olmanın yanında belirli sorunları barındır-

24 Flew, Flew, *God and Philosophy*, s. 79-81., Flew'ün belirttiği gibi ontolojik delilde varlık, Tanrı kavramından yola çıkılarak, her şeye gücü yeten, her şeyi bilen vs. niteliklerle bir Tanrı'ya özne yapılmakta ve bu Tanrı'nın gerçekte var olduğu kabul edilmektedir. Bir bakıma Tanrı hakkında aklın ilkelerinden hareketle ve kavramlar aracılığıyla hüküm verilmektedir. Oysa insan aklının, numen alanını ve Tanrı'nın varlığını, kavramından çıkarması mümkün değildir. Çünkü zihindeki varlığın, varlığı gibi yokluğunu da düşünmek çelişki içermemektedir. Modern dönemde bu argümanı revize etmeye çalışan N. Malcolm ve R. Swinburne gibi düşünürlerin argümanları da varlığın yüklem oluşu fikrini hedef alan eleştirilerden kurtulamazlar. Aliye Çınar, *Modern Batı Düşüncesi Ekseninde Rasyonel Teoloji*, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yay., 2008, s. 93-99.

25 Diğer deliller gibi kozmolojik deliller de ilkçağdan beri farklı formlarda ifade edilmiştir. Kozmolojik delil birçok kanıtlanma uğraşını içinde barındıran özelliğiyle diğer delillerden farklılık arz etmektedir. Bu delili savunanlardan biri olan Thomas Aquinas'ın beş yolu olarak nitelendirilen görüşleri için bkz. Aquinas, *Summa Contra Gentiles*, s.85 vd. Aydınlanma döneminde bu delilin George Wilhelm Leibniz ve Samuel Clarke'ın yeter sebep ilkesi çerçevesinde açıklandığı görüşler için bkz. William L. Rowe, *The Cosmological Argument*, Princeton: Princeton University Press, 1975., Bu argümanın farklı şekilleri için bkz. William L. Craig, *The Cosmological Argument from Plato to Leibniz*, London: The Macmillan Press, 1980.

26 Flew, *God and Philosophy*, s. 82-88.

27 Flew, *God and Philosophy*, s. 97., Ontolojik delil eleştirisini yaptıktan sonra kozmolojik ve teleolojik delillerin her ne kadar önem verilecek yanları olsa da nihai aşamada ontolojik delille bağlantılı olmaları sebebiyle kabul edilemeyecek oldukları görüşünün en ünlü savunucularından biri Immanuel Kant'tır. Kant'ın bu düşüncelerini içeren eseri için bkz. I. Kant, *Critique of Pure Reason*, çev. J. Meiklejohn, New York: Prometheus Books, 1990.

ması kaçınılmazdır. Çünkü doğaya bakıldığında böyle bir amacın olduğu çıkarımını yapmamıza yarayan her hangi bir delil yoktur. Böyle bir evrende insanların ve hayvanların belli ölçüde gayesel bir hayat sürmeleri kabul edilse dahi her şeyin bu çerçevede değerlendirilmesi söz konusu olamaz.²⁸ Bu durum ancak insan zihnindeki sebep-sonuç ilişkisinin zorlama yorumunun bir tezahürüdür. Dolayısıyla ona göre evrende var olan düzenden bir düzenleyici fikrine sığırma, teolojideki kafa karışıklığının sonucudur. Çünkü tasvir ettikleri aşkın, evrenin dışında var olan düzenleyici Tanrı'nın hiçbir anlamsal değeri yoktur.²⁹ Dolayısıyla düzenin var olmasından Tanrı'nın yani düzenleyicinin var olduğu fikrine gitmek mantıksal bir hatadır. Flew'a göre düzenden düzenleyici fikri çıkarılan argümanda, sıradan ve garip bir şekilde, her yönüyle aşıkârmuş gibi şeylerin kendi doğal eğilimleriyle açıklanamayacağı görüşü savunulmaktadır. Oysa şeyler hakkında yapılacak her açıklama yapay fenomenleri konu edinir durumdadır. Bu durumda bahsedilen argümanın formu, doğal teoloji çerçevesinde ortaya konulmuş sıradan ve basit bir açıklamadır.³⁰

Kötülük Meselesi

Kötülük meselesi din felsefesinin en önemli ve içinden çıkılmaz problemlerinden birisidir. Kötülüğün varlığını kabul edenler ve etmeyenler, bu mevzuda çetrefilli birçok problemle yüzleşmek zorundadır. Kötülük meselesi bir yandan ateist için Tanrı'nın var olmadığı noktasında gerekçe sağlayabilirken diğer yandan dindarın iman kriziyle karşı karşıya gelmesinin müsebbibi olabilir. Bu meselenin ciddiyetine binaen, kötülük olgusunun olmadığını kabul edenler görüşlerini temellendirmek zorunda olduğu gibi kötülük olgusunun varlığını kabul edenler ya ateizme sürüklenmek ya da göreceli de olsa ikna edici bir teodise ile bu olguyu anlamlandırmaya çalışmak zorunda kalmıştır.³¹

28 Flew, *God and Philosophy*, s. 64-65.

29 Flew, *God and Philosophy*, s. 78., Aslında Flew'ün bu itirazlarının bir benzeri David Hume tarafından dile getirilmiştir. O, insan eseri şeyler ile dünyanın benzer şeyler olduğu düşüncesinin yanlış olduğunu, gayeselliği tün evrene yaymanın anlamsız olacağını ve neden kavramının maddi dünya dışında aynı şekilde değerlendirilemeyeceğini ileri sürmüştür. Bkz. David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion*, Indianapolis: Hackett, 1980, s. 4-16.

30 Flew, *God and Philosophy*,... s. 69-72., Çünkü Tanrı'nın mahiyeti hakkındaki bilgiler kutsal kitaplar ve peygamberler aracılığıyla elde edilebilir. Bu nedenle onun amacı, nitelikleri, insan ve evrenle olan ilişkisi gibi konular bilimsel açıklamanın uzağındadır. Selçuk Kütük, *Ateizm Yanılgısı*, İstanbul: Açılım Kitap, 2010, s. 56.

31 Kötülük problemi mantıksal ve delilci kötülülük olarak iki şekilde işlenmektedir. Problemi mantıksal bağlamda ele alan ateist düşünürlerden Mackie'nin düşünceleri için bkz. J. L. Mackie, «Evil and Omnipotence», *Mind*, New Series, Vol. 64, No. 254, pp. 200-212., Delil problemi olarak kötülük meselesinin nasıl işlendiği görmek için bkz. William Rowe, «The Problem of Evil and some Varieties of Atheism», *American Philosophical Quarterly*, Vol. 16, No. 4, 1979, pp. 335-341.

Flew, her ne kadar bir ateistin Tanrı'nın yokluğunu kanıtlama sorumluluğu olmadığını düşünse de ona göre Tanrı'nın var olmadığını kanıtlayan ve savunma pozisyonunda olanların argümanlarını ikna edicilikten alı koyan en önemli şey kötülük meselesidir. Geleneksel Hıristiyan düşüncesindeki düşüş ve ilk günah inancının ya da daha büyük iyilikler için gerekli ölçüde kötülük olması gerektiği³² söyleminin hatta metafiziksel bağlamda kötülüğün bir gerçekliğinin olmadığı düşüncesi vb. argümanların bu meselede kesin çözümü sağlamadığını ileri sürmektedir.³³ Mesela daha yüksek düzeyde iyiliklerin varlığı için belli derece kötülük olması gerektiği varsayımı kabul edilse dahi bunu bütüne yaymak ve tüm kötülüklerin izah edildiğini varsaymak ona göre mantık dışı bir tutumdur. Aynı şekilde bağışlanma için neden acı çekme gerektiği ya da cesur veya dayanıklı olmak için niçin sıkıntılara katlanmak gerektiği mantıksal düzlemde açıklanamamıştır. Nihayetinde o, bütün bu kötülüklerin telafi edildiği ya da edileceği düşüncesinin, kendisini ve bu meseleyi hala büyük bir sorun kabul eden birçok kişiyi ikna etmediğini söylemektedir.³⁴ Dolayısıyla Tanrının çocukları ve ebedi hayatın mirasçıları olması bakımından, çok önemli kötülüklerin insanın iyiliğe ulaşmasının zorunlu koşulu olduğu³⁵ ve Tanrı'nın bize çok değerli bir özgürlük verdiği fakat insanın bunu suistimal ettiği, dolayısıyla kötülüklerin hesaplanamayan şekilde gerçekleşmesinin sebebinin bu durum olduğu³⁶ yönündeki görüşlerin alışlagelmiş iddialar olduğuna dikkat çekmektedir.³⁷

Aslında kötülük meselesinde Flew'ün üzerinde durduğu temel konu, bu meselenin çözümü için sunulmuş olan özgür irade savunmasıdır. Ona göre özgür irade ve nedensel determinizm teistlerin iddia ettikleri gibi birbiriyle uyumsuz değildir. Çünkü belli özgür eylemlerin önceden tahmin edilmesi ya da her hangi bir illiyete bağlı olarak

32 Bu dünyanın mümkün dünyalar içerisinde en iyisi olduğunu işleyen teodise anlayışıyla G. Leibniz, bu dünyadaki kötülüklerin mümkün en az seviyede var olduğunu ve bunların daha yüce iyiliklerin gerçekleşmesi için gerekli olduğunu, Tanrı'nın hangi kötülüklerin zorunlu olarak daha yüce iyiliklere bağlı olduğunu bildiğini iddia etmektedir. bkz. G. Leibniz, "Mümkün Dünyaların En iyisi Teodisesi", *Din Felsefesi: Seçme Metinler*, ed. Michael Peterson vd., çev. H. Özturan, İstanbul, Küre yay., 2013, s. 380-387., Leibniz'in kötülük problemini işlediği ayrıntılı bir çalışma için bkz. Leibniz, G. W., *Theodicy: Essays on the Goodness of God the Freedom of Man and the Origin of Evil*, Trans. E. M. Huggard, Open Court, Chicago and La Salle, Illinois, 1990.

33 Mesela St. Augustine mutlak iyi olan Tanrı'nın yarattığı her şeyin özünde iyi olduğunu, kötülüğün gerçekte var olmadığını fakat onun yaratılmış dünyadaki eksiklik olduğunu, ayrıca ahlaki anlamdaki kötülüğün iradedeki eksiklikten kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ayrıntılı açıklama için bkz. St Augustine, "Kötülük iyiliğin Yokluğudur", *Din Felsefesi: Seçme Metinler*, ed. Michael Peterson vd., çev. Rahim Acar vd., İstanbul, Küre yay., 2013, s. 368-372.

34 Flew, *God and Philosophy*, s. 55.

35 John Hick, *Philosophy of Religion*, New Jersey: Prentice Hall International Edition, 1990, s. 40-47.

36 C. S. Lewis, *The Problem of Pain*, London: The Centenary Press, 1940, s. 121.

37 Flew, *God and Philosophy*, s. 55.

açıklanabilir olması çelişki barındırmaz. Buradan yola çıkarak Flew, eylemlerin hem özgür şekilde seçilmesi hem de illiyete dayalı sebeplerle belirlenmesinin mümkün olduğunu, bununla birlikte tüm insanların özgür iradeleriyle sürekli doğru seçimler yapabileceğini belirtir. Böylece Tanrı hakkında konuşmada özgür irade savunmasının çelişki barındıracağını ve buna bağlı olarak böyle bir savunmanın ileri sürülemeyeceğini iddia eder. Çünkü o, Tanrı'nın teistlerin kabul ettikleri gibi mutlak kudret sahibi olarak ele alınması durumunda, sürekli doğruyu yapabilen insanlar yaratabileceğini düşünür. Neticede o, özgür irade savunması ile mutlak kudret sahibi Tanrı düşüncesindeki çözümsüzlüklerin, yaratıcı Tanrı düşüncesine olumsuz yansımalarının ve yıkıcı etkisinin olduğunu savunmaktadır.³⁸

Bu düşünceler paralelinde Flew, özgür irade ile yaratma doktrininin arasında tutarsızlık olduğunu ileri sürmüştür. Bu ikisi arasında tutarsızlık olmadığını savunanların ilk söylediği şey, bizim Tanrı'nın yarattığı varlıklar olduğumuz ve bir kimsenin özgür olarak eylemde bulunmasıyla baskı altında eylemde bulunması arasında insani açıdan bakıldığında önemli bir fark olduğudur. Fakat Flew'a göre insan bu konudaki değerlendirmelerini dünyevi alanda ve teorik olmayan çerçevede yorumlamaktadır. Tanrı'yı her şeyin temeli olarak ele almak ve her şeyi yaratanın o olduğunu iddia etmek, insani açıdan sorunlara yol açacaktır. Bu durumda insan bu evrende geçici olduğunu düşünerek, bu dünyanın yanılısama olduğu algısına kapılacak ve özgür birey olarak kendisini inkâra kadar gidecektir. Yaratılış düşüncesinin dini metinlerde bu denli işlenmesinin amacı da budur ve insan tahakküm altına alınmak istenmektedir.³⁹ Bu nedenle Flew, her hangi bir anlamda insanın Tanrı'nın yarattığı bir varlık olmasıyla, onun özgür seçimde bulunabileceği fikrinin aynı anda söylenemeyeceğini belirtmektedir. Böylece özgürlük kavramının özellikle Hristiyan inancında geçen haliyle önceden belirlenmemiş ve tahmin edilemeyen eylemleri içerecek şekilde kullanılamayacağını, yani kavramın daha zayıf bir anlamda ele alınabileceğini işaret etmektedir. Bu şekilde özgürlük kavramının en sıradan anlamında, önceden belirlenmiş ve tahmin edilebilir iyi ya da kötü eylemlerde özgür şekilde bulunabilme imkânı doğacaktır. Fakat kötülük meselesi bağlamında, bu sıradan anlamdaki özgürlük düşüncesi ile mutlak iyi Tanrı'nın mutlak özgür varlıklar yarattığı düşüncesi hala tutarsızlık barındıracaktır.⁴⁰

Alvin Plantinga, Flew'un bu görüşlerinin özgür irade savunmasının geçerliliği konusunda her hangi bir olumsuz etkisinin olmadığını

38 Antony Flew, "Divine Omnipotence and Human Freedom" *New Essays in Philosophical Theology*, (ed.) Antony Flew & Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1955, s. 144-169.

39 Flew, *God and Philosophy*, s. 173.

40 Flew, *God and Philosophy*, s. 56.

iddia etmektedir. Ona göre ilk etapta Flew'ün "illiyete dayalı belirlenmiş eylem"den ne kastettiği müphemdir. Bununla birlikte bir eylemin hem illiyete dayalı olarak belirlenmesi ve özgür şekilde yapılabilirliği çelişki barındırmaktadır. Özgür irade savunucusunun tüm özgür eylemlerin illiyete dayalı olarak gerçekleşmediğinde ısrarcı olabileceğini belirten Plantinga, Tanrı'nın insanı özgür kıldığını ve insanın özgür iradesiyle hem iyiliği hem de kötülüğü işleyebildiği dünyanın, özgür olmadan yalnızca iyiyi işleyebildiği dünyadan daha değerli olduğunun ileri sürebileceğini iddia eder. Bunun aksine Flew'ün hem özgür ve hem illiyete bağlı olarak belirlenmiş şekilde iyi ve kötü eylemde bulunan insanların bulunduğu bir dünyanın, aynı belirlenimle şekillenen özgür şekilde sürekli iyiyi işleyen insanların bulunduğu dünyadan daha değersiz olduğu savunulabilir. Bu açıdan bakıldığında Plantinga, Flew'ün haklı ya da haksız olduğunun belirlenemediği ve itirazının zararsız olduğu sonucuna varmaktadır.⁴¹

Kanıtlama Sorumluluğu

Tanrı'nın varlığını kabul edip etmeme meselesinde kanıtlama veya delil getirme tartışılan en önemli meselelerden birisidir. Ateistler kanıtlama zorunluluğunun teistlerde olduğunu savunurken, Tanrı inancına sahip fakat önermesel bağlamda kanıtlamanın mümkün olmadığını bu nedenle kanıt getirme uğraşının boş bir çaba olduğunu iddia eden düşünürler de vardır.⁴² Aynı zamanda teistlerin önemli bir kısmı farklı argümanlarla bu sorumluluğu yerine getirme çabası içerisinde.⁴³

Flew, Tanrı'nın varlığıyla ilgili bir tartışmanın ateizm varsayımıyla başlaması gerektiği ve kanıtlama sorumluluğunun teistlerde yani onaylayanda olduğunu iddia etmektedir.⁴⁴ Flew'ün ateizm varsayımıyla

41 Alvin Plantinga, "The Free Will Defence.", *Readings in Philosophy of Religion: An Analytic Approach*, ed. Baruch A. Brody, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1975, s. 188-190., Plantinga ve Flew'ün özgür irade savunması hakkındaki düşüncelerini karşılaştıran ve aynı zamanda özgür irade savunmasına ciddi eleştirilerde bulunan bir çalışma için bkz. J. E. Barnhart, *Theodicy and the Free Will Defence: Response to Plantinga and Flew*, *Religious Studies*, Vol. 13, No. 4, 1977, pp. 439-453.

42 Önermesel ve önermesel olmayan imanı temellendirme yaklaşımlarının tartışıldığı ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ferit Uslu, *Felsefi Açından İmanı Temellendirme*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.

43 Bu düşünürlerden en önemlisi Richard Swinburne'dür. O, akılcı tutumu benimseyerek Tanrı'nın varlığını çeşitli argümanlarla kanıtlayabileceğini düşünmektedir. Onun ileri sürdüğü farklı argümanlar için bkz. Richard Swinburne, *The Existence of God*, Oxford: Oxford University Press, 1979., *Faith and Reason*, Oxford: Oxford University Press, 1981.

44 Antony Flew, *The Presumption of Atheism*, *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 2, No. 1, 1972, s. 36., Flew'ün kanıtlama sorumluluğunun iddia sahibinde olduğu noktasındaki görüşüne yakın düşünceleri bulunan William K. Clifford'da teist inançların yeterli delillerle desteklenmesinin ahlaki bir sorumluluk olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıntılı açıklama için bkz. William Kingdon Clifford, "The Ethics of Belief.", *Lectures and Essays*, ed. Leslie Stephen and Frederick Pollock, London: Macmillan and Co., 1879, s. 177-211., Kanıtlama yükümlülüğünün teistlerde olduğu konusunda fikir beyan eden bir diğer ateist düşünür M. Scriven'dir. Scriven, ateizmin haklı olduğunu göstermek için ispata gerek

la kastettiği şey Tanrı'nın varlığı tartışmasında negatif ateizmin başlangıç noktası olarak kabul edilmesidir. Böylece pozitif ateizm ve teizm arasında, tarafsızlık ilkesince (principle of neutrality) hareket edilecektir. Fakat bu noktada Tanrı'nın varlığını iddia eden varsa bunu delillerle temellendirmelidir. Yani teist hem önerdiği Tanrı kavramını savunmalı hem de ona inanılmayı sağlayacak yeterli delili sağlamalıdır. Onu kanıtlamadığı sürece var olduğunu iddia etmemelidir. Pozitif ateizm de teizmin konumundadır. Pozitif ateist de olumlayıcı (Tanrı'nın var olmadığı noktasında iddiada bulunmak anlamında) olduğu için o da iddiasını kanıtlamak zorundadır.⁴⁵ Kısaca ateizm varsayımının ilk adımı tarafsızlık ikincisi ise delilciliktir.⁴⁶

Genel olarak ateistlerin savunduğu bu argüman, kendilerinin Tanrı'nın yokluğunun kanıtlanması gibi bir zorunluluğa sahip olmadıklarının ilanıdır. Her hangi bir şeyin yokluğunun kanıtlanmasının imkânsız olduğunu düşündüğümüzde, bu argümanın doğru olduğunu söyleyebiliriz. Fakat unutulmaması gereken önemli husus, bir şeyin yokluğunun kanıtlanamaması onun var olmadığını göstermez.⁴⁷ Kısacası Flew'ün öne sürdüğü iddiada haklı olduğu söylenebilir. Ancak, bu durum onun evren, insan, hayat, bilinç vs. konularda ikna edici açıklamalar yapma noktasındaki sorumluluğunu ortadan kaldırmayacaktır. Daha önemlisi Flew'ün kendisinin ileri sürdüğü ateizm varsayımını ilkesince hareket etmediği ve kendisiyle çeliştiğini görülmektedir. Çünkü özellikle kötülük meselesini işlerken, bu problemin Tanrı'nın

olmadığını, tanrının varlığını kanıtlayacak her hangi bir delilin yokluğunda dopal olarak ateizmin ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Bkz. Michael Scriven, "God and Reason", *Critique of god: Making the case against Belief in God*, ed. Peter A. Angeles, New York: Prometheus Books, 1997, s. 104 vd., Ateistlerin kanıtlama sorumluluğunun teistlerde olduğu düşüncesine karşı, Alvin Plantinga teistlerin ispatlama zorunluluğu taşımadığını, Tanrı inancının temel bir inanç olduğu düşüncesinden yola çıkarak iddia etmektedir. Bkz. Kemal Batak, *Tanrı'yı Bilmek: Alvin Plantinga'nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2008, s. 91 vd., Ayrıca Ralph McInerny daha da ileri giderek kanıtlama zorunluluğunun ateistlerde olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. *Great Thinkers on Great Questions*, ed. R. Abraham Varghese, Oxford: Oneworld, 1998, s. 142., Ateist kanatta da Tanrı'nın yokluğunu kanıtlama çabaları yok değildir. Buna örnek olarak özellikle Flew'ün Tanrı'nın varlığına inandığını açıkladıktan sonra onu ciddi şekilde eleştiren ateist düşünürlerden biri olan Richard Dawkins, yazdığı kitapta Tanrı'nın var olmadığını neredeyse kesin olarak kanıtladığını ilan etmiştir. Bkz. *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul: Kuzey Yay., 2009.

45 Pozitif ateizm bir yandan teist argümanları reddetmeye çalışırken diğer yandan Tanrı'nın var olmadığına dair argümanlar öne sürmektedir. Pozitif ateizmin temellendirilmesi için örnek olacak iki çalışma için bkz. Michael Martin, *Atheism: A Philosophical Justification*, Philadelphia: Temple University Press, 1990., J. L. Mackie, *The Miracle of Theism: Argument for against the Existence of God*, Oxford: Clarendon Press, 1988.

46 Flew'ün bu kavramsal ayrımını eleştirel açıdan ayrıntılı incelemek için bkz. Ewa Odoj, Is "The Presumption of Atheism" in Fact a Neutral Procedure? A Critical Examination of Antony Flew's Position, *Roczniki Filozoficzne*, Vol. 62, No. 2, 2014, pp. 97-114., ayrıca Flew'a cevap niteliğinde diğer bir çalışma için bkz. D. Evans, "A Reply to Flew's *The Presumption of Atheism*," *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 2, No. 1, 1972, 47-50.

47 Kütük, *Ateizm Yanılgısı*, s. 60-61.

var olmadığının kesin kanıtı olduğunu ileri sürmüştür. Böylece pozitif ateist tutum sergileyerek tarafsızlık ilkesine göre hareket etmemiştir.

İkinci Dönem: Tanrı İnancına Dönüş

“Delillerin götürdüğü yere git” ilkesince hareket eden Flew, düşünce hayatının ikinci evresi olarak tanımladığımız bu dönemde, evrenin zekâ sahibi bir varlık tarafından var edildiğine, evrenin karmaşık kanunlarının onun varlığına işaret ettiğine, bu varlığın hayatın ve çoğalmanın kaynağı olduğuna inandığını ifade etmektedir. Bu inancına ulaşmadaki gerekçelerini ana başlıklar halinde sıralarsak, bunların bilim ve yenilenen felsefi iddialar olduğu söylenebilir.⁴⁸ Zaten Flew, Tanrı inancına dönüşte her hangi bir dinin etkili olmadığını, kişisel her hangi bir tecrübeyi de yaşamadığını ileri sürer. Ona göre bilim, doğanın Tanrı'ya işaret eden üç yönünü göstermektedir. Bunlardan ilki doğanın kanunlara uyumu, ikincisi bu doğada var olan hayatın kendisi, üçüncüsü ise evrenin varlığıdır.⁴⁹

Doğa Kanunları

Bilimsel gelişmelerin Tanrı inancına dönmesindeki temel etkenlerden birisi olduğunu belirten Flew, doğa kanunlarının bu konuda düşünülmesi gereken ilk husus olduğunu ifade eder. Onun doğa kanunundan kastı doğadaki düzendir. Bundan dolayı onun için Tanrı'nın varlığına ilişkin muhtemel en önemli delil tasarım delili olmuştur. O, ateist olduğu dönemde bu delili eleştirmesine rağmen bu argümanın doğru formüle edildiğinde Tanrı'nın varlığı hakkında ikna edici bir nitelik kazanacağını belirtmiştir.⁵⁰ Bu delili onun nezdinde ikna edici kılan da doğa kanunlarının kaynağı konusunda modern bilim adamlarının tasarım hakkındaki olumlu görüşleri ve hayatın kaynağı ile birlikte üreme meselesinde dini izaha karşı olan bazı bilim adamlarının ikna edici bir argüman ortaya koyamamasıdır.⁵¹

Doğadaki düzenden başka, bu düzenin matematiksel, kesin ve evrensel olarak devamlılığına önem veren Flew, Newton, Einstein, P.

48 Flew'ün modern bilimsel gelişmeler sayesinde Tanrı inancına döndüğünü vurgulayan bir çalışma için bkz. Hüseyin Şahin, “Tanrı'nın Varlığına Dair Modern Delillerden İnsancı İlke ve Hassas Ayar Delili”, Artuklu Akademi/Journal of Artuklu Academia, 2014/1(2).

49 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 90., Flew'ün Tanrı inancına dönüş serüveninin bilimsel kaynaklı temellerini inceleyen, özellikle tasarım ve hassas ayar argümanlarına dikkat çeken ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ergin Ögcem, Antony Flew'da Tanrı'ya Dair Paradigma Değişikliği, İslam Medeniyetleri Araştırma Dergisi, C. 1, S. 2, 2015, ss. 6-36.

50 Flew, & Habermas, s. 200.

51 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 95., Akıllı tasarımı kabul edenler, Darwinci açıklamayı reddetmekle birlikte, kuralılık ya da şans kavramlarının yetersiz açıklama olduğundan dolayı tasarımın tek açıklama olarak kaldığını ifade ederler. Fakat bu tasarım teorisinin, en iyi izah olup olmadığını bize kanıtlayan deneysel test edilebilir bir hipotezin olup olmadığı tartışmalıdır. Bkz. Michael Peterson vd. *Akl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yay., 2006, s. 129-131.

Davies ve Heisenberg gibi bilim adamlarının doğanın bu şekilde bütün haline nasıl geldiği sorusuna verdikleri cevapta Tanrı aklına işaret ettiklerini vurgulamaktadır. Ona göre bu durum sadece teist bilim adamlarında rastlanan bir şey değildi. Mesela o, Stephen Hawking'in pek çok modern bilim adamı gibi doğanın kanunlarının kaynağı ve devamı sorusuna Tanrı'yı bir cevap olarak koyabileceğimizi kabul ettiğini belirtmektedir. Bu görüşlere dayanarak Flew, evrenin varlığı ve düzenini kesin olmayan iddialara dayandırmaktansa, daha kolay bir açıklama olan Tanrı'ya bağlamanın daha anlaşılır bir durum olacağını düşünmektedir.⁵² Flew bu durumu Davies'in açıklamalarıyla gerekçelendirmeye çalışır. Davies, aslında ateist bilim adamlarının dahi düzeni kabul ettiğini, tasarım düşüncesi her ne kadar evrenle ilgili soruları tam olarak yanıtlayamasa da bilimin ancak Tanrı'yı kabul eden bir anlayışla ilerleyebileceğini belirtir.⁵³

Bu noktada o düşünce tarihinde fikirleri tartışılan ve birçok kişi tarafından ateist olarak nitelendirilen Einstein'ın doğadaki mükemmel düzene dikkat çekerek yüce bir tasarımcıya işaret ettiğini ileri sürmektedir. Ona göre Dawkins gibi modern ateist bilim adamları Einstein'ı kendi düşüncelerine temel oluşturmak için ateist olarak nitelendirmektedirler. Fakat ona göre Einstein mükemmel bir düzenin varlığını kabul etmiş ve yüce bir tasarımcıya işaret etmiştir.⁵⁴

Flew, modern bilimsel ilerlemenin ve teist bilim adamlarının görüşlerinin Tanrı'nın varlığını açıklamada kesin ikna edicilikten uzak olduğunu düşünmüş olmalı ki, Swinburne'ün Dawkins'e verdiği cevaptan memnuniyetini dile getirerek, onun felsefi temellendirmelerinden yardım almaktadır. Swinburne'e göre doğa kanunu demek bütün organların belirli bir biçimde hareket etmesi anlamına gelmekle birlikte, bu düzeni maddenin eyleminden kaynaklanan bir olay olarak açıklamamanın, doğanın kanunlarının işleyişini bireysel bir Tanrı'ya dayandırmaktan daha zor bir varsayımdır.⁵⁵ Sonuç itibarıyla Flew, çeşitli bilim adamı ve filozofların görüşlerine dayanarak, evrenin kanunlarının her hangi bir gerekçesi olmadığı, evrenin anlamsız olduğu yönündeki ateist iddiadan uzaklaşmış, bilim adamlarının gerçekliğin kavramsal

52 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 97., Flew, doğa kanunlarını irdeleyip bu kanunlarla Tanrı aklı arasında bağlantı kuran felsefecilerden de etkilenmiş ve bu felsefecilerin düşüncelerine başvurmuştur. Onun bu konuda dikkat çektiği iki çalışma için bkz. John Foster, *The Divine Lawmaker: Lectures on Induction, Laws of Nature and the Existence of God*, Oxford: Clarendon, 2004., Richard Swinburne, "Design Defended", *Think*, 2004.

53 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 108.

54 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 99-100., Einstein'ın doğanın Tanrının varlığına işaret ettiğine yönelik düşünceleri içeren bir çalışma için bkz. Jammer, Max, *Einstein and Religion*, New Jersey: Princeton University Press, 2002.

55 Swinburne'ün bu konudaki ayrıntılı düşünceleri için bkz. Richard Swinburne, "Design Defended", *Think, Philosophy for Everyone*, ed. Stephen Law, Vol., 2. Issue 6, Cambridge University Press, March, 2004, s. 13-18.

ve mantıksal izahını ikna edici şekilde yaptıklarını ileri sürerek, doğa kanunlarının Tanrı'nın varlığı ile bağlantılı olduğunu kabul etmiştir.

Hayatın Kaynağı ve İdamesi

Doğanın kanunlarına, bu kanunların sürekliliğine bağlı olarak gerçekleşen ve sürdürülen hayatın varlığı, Flew için Tanrı'ya işaret eden diğer bilimsel delildir. O, bu durumu hassas ayarlanmış evren olarak tanımlamaktadır.⁵⁶ Bilimsel delil olarak bu tanımın karşılığı antropik ilke (insancıl ilke) olarak nitelendirilmektedir. İnsancıl ilkenin iki farklı yorumu yapılabilir. Bunlardan ilki teist bilim adamlarının, hayatın varlığına sebep olacak hassas ayarın ilahi tasarımın kanıtı olduğunu iddia etmeleri⁵⁷, ikincisi ise ateist bilim adamlarının, sayısız evren içinde bizim evrenimizin hayata uygun koşullar taşıdığını söylemeleri⁵⁸. Flew, ilahi tasarım karşısında ortaya atılan çoklu evren kuramının, aslında bu hassas ayarlanmış evrenin kaynağının Tanrı olduğu görüşünü ortadan kaldırmadığını belirtmektedir.⁵⁹ Aynı zamanda dikkat çektiği diğer husus hiçbir önemli bilim adamının bu hassas ayarın şans eseri tek bir evrende meydana geldiğini iddia etmemesidir.⁶⁰

56 Hassas ayar tabiri yerine bazı çalışmalarda ince ayar kavramı kullanılmaktadır. Biz daha çok hassas ayar kavramını tercih etmekle birlikte konuyla ilgili çalışmalarda kavramı kullanıldığı gibi ifade edeceğiz. Hassas ayar delili ve ona yöneltilen itirazlar konusunda yazılmış ayrıntılı birkaç çalışma için bkz. Emre Dorman, *Modern Bilim: "Tanrı Var", Evren'in ve Yaşamın Oluşumundaki Hassas Ayarlar Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011., Robin Collins, "Tanrı, Tasarım ve İnce Ayar", çev. Fehrullah Terkan, *Allah, Felsefe ve Bilim*, ed. Caner Taslaman ve Enis Doko, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2014, s. 17-59., Richard Swinburne, "Tanrı'nın Varlığı Hakkındaki İnce Ayar Kanıtı'nı Yeniden Değerlendirme", çev. Zikri Yavuz, *Allah, Felsefe ve Bilim*, ed. Caner Taslaman ve Enis Doko, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2014, s. 227-255.

57 Antropik ilke, bir yaşamın zuhur etmesi için, belli değerlerin çok sayıda temel fiziki sabitesinin olması gerektiğini göstermektedir. Bu sabitelerin kendi başına oluşmaları ihtimal dışıdır. Öyleyse bizim var olmamız evrensel bir yaratıcı zekaya işaret etmektedir. Bu sabitelerin çeşitli bilim adamlarının görüşlerine dayanarak Tanrının varlığına işaret ettiğine yönelik ayrıntılı düşünceler için bkz. L. Staffird Betty-Bruce Cordell, "Antropiye Dayanan Teleolojik Argüman", *Din Felsefesi: Seçme Metinler*, ed. Michael Peterson vd., çev. H. Özturan, İstanbul, Küre yay., 2013, s. 297-309.

58 Çok evrenler tezine dayanan ateist yaklaşım, 'eğer çok sayıda evren varsa Tanrı yoktur, hassas denge olasılık ve rastlantıya dayalı olarak açıklanabilir' şeklinde özetlenebilir. Buna karşı olan tek evrenci teist yaklaşım Tanrının varolması durumunda çok sayıda evren olmayacağını, onun insanın yaşamına izin verecek tek bir yapılanmayı meydana getireceğini ileri sürer. Bu konuda yazılmış ayrıntılı ve eleştirel bir çalışma için bkz. Şahin Efil, *Çağdaş Din Felsefesinde Evrenin Birliği ve Çokluğu*, İstanbul: Açılım Kitap, 2007.

59 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 112., Birden fazla evren olduğu yönündeki görüşe şiddetle karşı çıkan düşünürler de vardır. Bunlardan birisi P. Davies diğeri ise R. Swinburne'dür. İki düşünür de birden fazla evren olduğu görüşünün açıklanamaz derecede anlamsız ve saçma olduğunu savunmaktadırlar. Bu konudaki görüşleri için bkz. Swinburne, Richard, "Design Defended", *Think, Philosophy for Everyone*, ed. Stephen Law, Vol., 2, Issue 6, Cambridge University Press, March, 2004, s. 13-18., Paul Davies, *God and the New Physics*, New York: Simon & Schuster, 1983.

60 Flew'un antropik ilke hakkındaki görüşlerini temel aldığı bilim adamlarından bazıları Freeman Dyson, Martin Rees, John Barrow ve John Leslie'dir. Antropik ilkenin Tanrı'nın varlığına delil olduğunu açıklarken dayandığı nadir kaynaklardan biri için bkz. John

Flew, antropik ilkeye dair iddialar karşısında söylenebilecek şeylerin üç şekilde açıklanabileceğini ileri sürmektedir. İlk olarak, belirli kanunlara sahip bu evrende hayatın var olduğu ve bu kanunların farklı olması halinde hayatın devamlılığının sağlanamayacağı aşikârdır. İkinci olarak, evrende var olan mevcut kanunların hayatın devam etmesini sağlamasının hayatın kaynağı sorusuna mutlak cevap vermediği ve bu kanunların hayatın başlaması için gerekli fakat yeterli olmadığıdır. Son olarak ise, kendilerine özgü kanunları olan birden fazla evrenin olma olasılığı, bu evrenlerin gerçekten var olduğunun kanıtı değildir.⁶¹ Hakeza onun için birden fazla evren olması durumunda bile doğanın kanunlarının kaynağı halen açıklanamamaktadır. Birçok evren olsa bile bütün bu evrenlerin tamamında hüküm süren kanunlar neden ve nasıl ortaya çıkmışlardır? Doğa kanunlarının ve hayatın büyük patlamadan sonra tesadüfi meydana geldiğini iddia etmek, Flew'a göre doğa kanunlarının kaynağına işaret eden ikinci dereceden açıklamalardır. Çünkü doğa kanunlarının evrimi veya değişimleri belirli bir yasaya göre şekillenmektedir. Yani Tanrı'nın yokluğuna ya da gereksizliğine delil olarak sunulan tesadüfi oluş düşüncesi bu kanunların kaynağı probleminin cevabı değildir.⁶²

Hayatın kaynağı sorununa ilahi akıl ile cevap vermekle birlikte bu görüşünü son bilimsel gelişmelerle teyit eden Flew, kendiliğinden varlığa gelmeyi benimseyen kuramların kanıtlanma gücü yok denecek kadar zayıf görüşler olduğunu belirterek, biyologların DNA incelemelerinin hayatın başlangıcının ilahi akli gerektirdiğini kanıtlayan en önemli delil olduğunu ileri sürmektedir.⁶³ Bununla birlikte hayatın kaynağı probleminin sadece bilim adamlarının cevaplaması gereken bir şey olmadığını söyleyerek felsefi açıdan meseleye bakılmasının zorunluluğuna dikkat çekmektedir. Canlı varlıkların özgün amaçları, kodlanmış kimyaları ve üreme kabiliyetlerinin kendiliğinden oluşamayacağı gerçeğinin, canlı olmanın anlamı ve üremenin kaynağının materyalist bakış açısıyla açıklanamayacağının önündeki en büyük engel olduğunu ileri sürmektedir. Flew, bu noktada Aristonun teolojinin canlı varlıkların hayatları açısından gerekli olduğunu söyleyen teolojik hayat düşüncesini temel alarak, amaçlı ve üreyen hayatın kaynağı için yapılabilecek tek açıklamanın sonsuz bir aklın varlığı olduğunu iddia etmektedir.⁶⁴

Leslie, *Infinite Minds*, Oxford: Clarendon, 2001.

61 Flew, *Yanılmışın Tanrı Varmış*, s. 114.

62 Flew, *Yanılmışın Tanrı Varmış*, s. 115.

63 Flew'un bahsettiği bilimsel gelişmeleri ele alan Richard Cameron, John Haldane, David Conway, Carl Woese ve George Wald gibi bilim adamlarından yaptığı alıntılar için bkz. *Yanılmışın Tanrı Varmış*, s. 119-124.

64 Flew, *Yanılmışın Tanrı Varmış*, s. 124.

Evrenin Varoluşu

Evrenin varoluşu meselesinde Flew'ün görüşlerinin temelini oluşturan iki temel soru vardır. Bunlardan ilki bir şeyin yoktan var olmasının imkânı olup olmadığı, ikincisi ise ilk soruya verilecek cevabın evrenin nasıl meydana geldiği konusundaki görüşü nasıl etkileyeceğidir. Flew, ateist olduğu dönemde evrenin başlangıcı ve sonu olmayan mutlak bir gerçek olduğunu kabul ettiğini, büyük patlama kuramıyla birlikte bu düşüncesinin değiştiğini ifade etmektedir.⁶⁵ Büyük patlama kuramı sonucunda evrenin bir başlangıcı varsa, bu başlangıcın sebebinin ne olduğu sorusu onun düşüncesinin kökten değişmesini sağlamıştır. Fakat kendisinin de kabul ettiği gibi ateistler bu kuramı fiziki bir açıklama olarak görürken⁶⁶ Tanrı'ya inananlar evrenin Tanrı tarafından yaratıldığına delil göstermiştir.⁶⁷

Flew, Hawking'in büyük patlamadan öncesinin bilimsel veya fiziki açıklamasının şimdilik yapılamadığı, hatta evrenin varlığının kendinden olduğu varsayımıyla hareket edildiğinde, ona başlangıç ya da son izafe edilemeyeceği dolayısıyla bu durumun yaratıcı düşüncesini gereksizleştirdiği görüşünden yola çıkarak,⁶⁸ fiziğin son etapta agnostik kalması gerektiği düşüncesine varmıştır. Yani şayet büyük patlama varsa ona neyin yol açtığını bulmak fiziki olarak imkânsızdır. Flew bu durumda söz konusu meselenin bilimsel olmaktan çok felsefi açıdan değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmıştır.⁶⁹ O, bilimsel çıkmazdan kurtulmak için David Conway'ın *The Rediscovery of Wisdom* ve Swinburne'ün *The Existence of God*⁷⁰ adlı eserlerinde yer alan kozmolojik argümanın felsefi yorumlarına ve bu argümana yönelik eleştirilerin cevaplarına başvurmuştur. Özellikle Swinburne'ün kozmolojik argümanının umut verici ve muhtemelen doğru olduğunu söylemektedir.⁷¹

Swinburne, kendi kozmolojik delilini oluştururken, evrenin bir başlangıcı olup olmamasının yani büyük patlama gibi bir olayın gerçekleş-

65 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 128.

66 Quentin Smith, büyük patlama kozmolojisinin Tanrı'ya inanmakla bağdaşmaz olduğunu savunmaktadır. Çünkü alemin ilk hali olan büyük patlamada hayatın varlığı için olumsuz şartlar bulunmaktadır. Bu nedenle bu patlamanın hayatta donatılmış aleme yol açacağını gösteren her hangi bir fiziksel kanıt bulunamaz. Sonuçta büyük patlama kendiliğinden oluşmuş bir olaydır. Ayrıntılı açıklama için bkz. Peterson vd. *Akıl ve İnanc: Din Felsefesine Giriş*, s. 115-117.

67 Craig, ortaçağ islam filozoflarından esinlenerek oluşturduğu kelim kozmolojik argümanının temelini büyük patlama teorisine kurar. Bu sebeple alemin başlangıcına dair büyük patlama modeline ve termodinamiğin ikinci kanununa başvurur. Bkz. William L. Craig, *The Kalam Cosmological Argument*, Oregon: Wipf and Stock Publishers, 1979.

68 Stephen Hawking'in bu görüşleri için bkz. *Zamanın Kısa Tarihi*, çev. S. Say-M. Uraz, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991.

69 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 130.

70 Richard Swinburne, *The Existence of God*, Oxford: Claredon, 2004., Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. *Tanrı Var mı?*, çev. Muhsin Akbaş, Arasta Yayınları, Bursa 2001.

71 Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmış*, s. 135.

şip gerçekleşmediğinin belirleyici olmadığını öne sürer. Bu durumda evrenin bir başlangıcı olup olmaması onun delilini etkilenmeyecektir. O, bu noktada evrenin bilimsel olmayan bir açıklaması olabileceği düşüncesinden hareket etmektedir. Bir bakıma bilimin evrenin varlığını kesin sonuçlarla açıklayamadığı düşüncesi onun delilinin temel dayanak noktalarından biridir. Aynı zamanda o, evreni açıklamada bilimin tıkandığı noktada dinin devam ettiğini söyleyerek teizmin, evrenin kişisel bir açıklamasını yapmada her daim ısrarlı olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü bilim bize evrenin bir düzene sahip olduğunu belli bir noktaya kadar varan nedenler dizisiyle açıklar. Fakat din bu nedenlerin ötesindeki daha derin nedeni varsayar. Bu bilimi inkâr etmek değil, bilimin açıklama nedenini açıklamaktır.⁷²

Bu noktada biz büyük patlama kuramının bilimsel açılımını tartışmayacağız. Şunu belirtmek gerekir ki, bu kuramdan yola çıkılarak kurulan argümanın felsefi yorumlarına ciddi itirazlar yöneltilmiştir. Bunlardan bazıları, alemin yoktan yaratılmasına sebep olacak failin neden şuurlu bir varlık olarak tanımlanması gerektiği, şayet bir ilk neden tanımlanacaksa bunun birden fazla olup olmayacağı ve farz edilen nedenin de bir nedeni olup olmadığı vb. hususlardır.⁷³

Tanrı Anlayışı ve Ateizm Eleştirisi

Ateizmden Tanrı inancına rasyonel yolculuğunu tamamlayan Flew'un nasıl bir Tanrı tasavvur ettiği bu yolculuğun en önemli adımlarından birisidir. Flew, Habermas ile münazarasında Aristo'nun Tanrı'sına inandığını söylese de, Aquinas'ın Tanrı'nın varlığını ispatlamada kullandığı beş delili Aristo'dan aldığını, şayet Tanrı'nın varlığını ispatlamışsa bu Tanrı'nın Hıristiyanlığın Tanrı'sı olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü ona göre, nizam delili Tanrı'nın varlığını kanıtlamak için yeterlidir.⁷⁴ Daha önce görüldüğü gibi ateizmden vazgeçişinde daha çok nizam delilinin son hali olarak nitelendirilebilecek hassas ayar argümanından ve Aristo'nun Tanrı düşüncesinden yola çıkmaktadır. Böylece hem teizme hem de deizme göz kırpmış⁷⁵ hem de Hıristiyan Tanrı anlayışına çok da uzak olmadığını ima etmiştir.⁷⁶

72 Swinburne, *The Existence of God*, s. 120 vd.

73 Evrenin yoktan var edildiği önermesine dayanarak öne sürülen delillerin ayrıntılı eleştirisi için bkz. Adolf Grünbaum, "The Pseudo-Problem of Creation in Physical Cosmology", ed. J. Leslie Mackie, *Physical Cosmology And Philosophy, Philosophical Topics*, New York: Macmillan, 1990, ss. 92-112.

74 Thomas Aquinas'ın Tanrı kantlamasında kullandığı beş yolun sonuncusu nizam delilidir. Bkz. Muhammet Tarakçı, *St. Thomas Aquinas*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 28-42.

75 Rasyonel teoloji eleştirisinde bulunan Aliye Çınar, deizm ve teizm ikilisinin çok farklı anlayışlar olmadığını belirterek, rasyonel teoloji içerisindeki Tanrı anlayışlarının birer inanç olduğunu öne sürmektedir. Yani deizm ve teizm rasyonel teolojinin şubeleri olarak aynı şeyin farklı ifadeleridir. Bkz. Aliye Çınar, *Tanrı Yanılışı Üzerine: İnanmak ya da İnanmamak*, İstanbul: Profil Yay., 2009 s. 94-102.

76 Flew, Piskopos Wright'ın İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu, Tanrı'nın oğlu vasıtasıyla insanlara görüldüğü, İsa'nın yeniden dirilişi gibi konulardaki düşünceleri karşısında mantıken

Fakat bununla birlikte kötülük problemi, vahiy ve ahiret inancı gibi hususlar Flew'ün Tanrı anlayışı hususundaki düşüncelerini etkilemiştir. Çünkü o, ateizmden Tanrı inancına oradan da Hıristiyan inancına dönüş yapıp yapmayacağı sorusuna karşılık, kötülük meselesinden dolayı böyle bir şeyin pek de mümkün olmadığını dile getirir.⁷⁷ Buna rağmen Habermas, onun Tanrı'ya ve onun birçok niteliğe sahip olduğuna inandığını söylerken teist olarak nitelendirilebileceğini fakat vahye, mucizelere ve Tanrı'nın insanla herhangi bir ilişki içinde olabileceğine inanmadığını ileri sürmesiyle deist olarak ifade edilmesinin daha doğru olacağını belirtir.⁷⁸ Bu durum Habermas için Flew'ün vahiy düşüncesini tamamen reddettiği anlamına gelmez. Nitekim Flew, çok hevesli olmasa da vahiy düşüncesine açık olduğunu ileri sürer. Şöyle ki, mesela fizikçi Gerald Schroeder'in Tekvin 1 ile ilgili yorumlarının kendisini etkilediğini ve bilimsel olarak işlenen bu İncil yaklaşımının vahiy ihtimalini artırdığını söylemektedir.⁷⁹ Bu açıklamalarından dolayı Habermas, onunla mülakatlarındaki farklı düşüncelerinden dolayı, Flew'ün vahye inanma olasılığı bulunduğunu sürekli vurgulamaktadır.⁸⁰

Ayrıca Flew, ölümden sonra bir hayatın var olmadığını, var olmasını ümit ettiğini söylemektedir. Bu noktada ölüme yakın insan tecrübelerinin örnek olarak verilmesini faydasız bir çaba olarak görmekle birlikte bu yolla cennet ve cehennem doktrinlerinin kanıtlanamayacağını düşünmektedir. Bu tarz tecrübeler çok etkileyici olsa da bu tecrübeyi yaşayanlar, yaşadıkları tecrübeyi ölüm sonrası tecrübe ile karıştırmaktadırlar. Ayrıca bu tecrübeler kanıtlanamaz derecede subjektiflik içermektedir. Oysa ölüme yakın tecrübeler, mesela kalp ya da beyin fonksiyonlarının durduğu kimselerde ve anlarda kanıtlanabilseydi, Flew için bu durum ahiretin varlığı hususunda sağlam bir delil olmuş olurdu.⁸¹

Buna rağmen kendisi mucizelere inanmasa da onun için, İsa'nın yeniden dirilişi, diğer dinlerdeki pek çok mucizevi olaydan daha mantıklı ve inanmak için evlâdır. O, şayet Tanrı'ya mucizeler yoluyla inanılacaksa bunun herkesi ikna edici tarzda mucizelerle mümkün olması gerektiğini ima ederken, Hıristiyanların İsa'nın yeniden dirilişine inanması noktasında geçerli sebepleri olabileceğine vurgu yapar. Şöyle ki vahyin Tanrı'sına rasyonel olarak iman etmiş birisi için bu tarz

imkânsız şeyler dışında, her şeye kadir bir gücün yapabileceği şeylere sınır çizilemeyeceğini belirtmektedir. Onun bu kitaptaki son cümlesi, ilahi gücün her şeyi yapabileceği olmuştur. Bkz. *Yarılmışın Tanrı Varmış*, s. 194.

77 Flew, & Habermas, s. 211.

78 Habermas, s. 433

79 Flew, & Habermas, s. 199.

80 Habermas, s. 440.

81 Flew, & Habermas, s. 206.

inançlar rasyonel temelli inancın ikincil yansımalarıdır.⁸² Burada dik-
kat çekilmesi gereken çelişki, mucizelere inanmayan Flew'ün rasyonel
temelli Tanrı inancına sahip olduktan sonra inanılan yeniden diril-
me olayının kabul edilebilirliğine işaret ederken, Hıristiyanlığı diğer
dinlere nazaran daha makul gösterme çabasıdır. Bu durumun bize,
Flew'ün bir yandan deist olduğunu söylerken diğer yandan Hıristiyan
inancının kendisi üzerindeki geçmişinden gelen etkisine göre düşün-
celerini geliştirdiği yorumunu yapma hakkını verdiğini düşünüyoruz.
Böylece delile göre hayatını yönlendirdiğini iddia eden Flew, bilinçaltı
ve kültürel faktörlerden kaynaklanan sebeplerden ötürü subjektif yo-
rumlarda bulunabilmekte ve kendisi ile çelişebilmektedir.

Ayrıca Flew'un bu açıklamaları reformist epistemoloji savunucula-
rının iddialarını çağrıştırmaktadır. Reformist epistemolojiye göre Tanrı
inancı temel bir inançtır. Her türlü inancın delille temellendirilmesi
gerektiği düşüncesine karşılık, bu anlayışta delille temellendirileme-
mesine rağmen, bizim için değişmez ve temel olan inançlar olduğu
kabul edilir. Tanrı inancı böyle bir inançtır. Bu nedenle kendisinin
temel inanç olarak kabul edildiği tanrı inancına dayanarak oluşmuş
birçok inanç da rasyonellik niteliği kazanır.⁸³ Flew, Hıristiyanlık hu-
susundaki düşüncelerini reformist epistemoloji taraftarlarından etki-
lenerek ileri sürmüş olabilir. Fakat şayet bu durum Hıristiyanlık için
geçerliyse tüm dini inançlar için de geçerli olmalıdır. Aslında daha
ciddi sorun Flew'ün reformist epistemolojide dile getirilen düşünce-
ler serdetmesine rağmen, bu yaklaşımın tenkit ettiği hatta meydan
okuduğu tüm inançların delillendirilmesini öngören klasik temelciliği
savunmasıdır.⁸⁴

Atizm eleştirisi Flew'ün kendi düşüncelerinin tamamlanması için
ayrı bir öneme sahiptir. Dolayısıyla o, ateist delillerin irdelenmesi için
Roy Abraham Varghese'den bir çalışma yapmasını istemiştir. Bu çalış-

82 Flew, & Habermas, s. 209-210.,

83 Mehdiyev, Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyo-
nellliği, s. 66-80., Reformist epistemolojinin en önemli savunucuları Nicholas Wolterstorff
ve Alvin Plantinga'dır. Bu sebeple reformist epistemoloji hakkındaki ayrıntılı bilgi için
bkz. Nicholas Wolterstorff, "Can Belief in God Be Rational?" *Faith and Rationality: Rea-
son and Belief in God*, ed. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff, Notre Dame: University
of Notre Dame Press, 1983, s. 135-186., Alvin Plantinga, "Reformed Epistemology", *A
Companion to Philosophy of Religion*, ed. Philip L. Quinn, Charles Taliaferro, Malden:
Blackwell Publishing Ltd., 2005, s. 383-389.

84 Klasik temelcilik, tüm inançlarımızın kendilerinden en küçük dahi şüphe edilemeyecek
şekilde delile dayandırılması gerektiğinin ileri sürüldüğü yaklaşımdır. Aydınlanmacı ras-
yonel delile dayalı doğal teoloji bu yaklaşımın bir ürünüdür. Mehdiyev, Çağdaş Din Fel-
sefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği, s. 68., Bu yönüyle
temelcilik imancılık düşüncesine tam zıt konumda yer alır. İki tutumun karşılaştırıldığı
ayrıntılı bir çalışma için bkz. Hanifi Özcan, "Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım:
Temelcilik ve İmancılık", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XL, 1999, S. 157-
176.

ma Flew'ün bahsi geçen kitabının ekler bölümünde "The New Atheism: A Critical Appraisal of Dawkins, Dennett, Wolpert, Haris and Stenger" (Yeni Ateizm: Dawkins, Dennett, Wolpert, Haris and Stenger'a Eleştirel Yaklaşım) başlığıyla kendisinin de tasdik ettiği düşünceleri içerecek şekilde yer almıştır.⁸⁵

Varghese, teist ve ateistlerin bir şeyin var olması için öncesinde başka bir şeyin olması gerektiği, ebediyen var olan bir gerçekliğin nasıl meydana geldiği sorusunun cevabında böyle bir gerçekliğin meydana gelmediği, aksine her zaman var olduğu noktasında hemfikir olduklarını belirtir.⁸⁶ Varghese, ateistlerin evrenin ebediyen var olduğu iddialarına karşılık, bu ebediyen var oluşun kaynağını açıklayamadıklarını ve hiçbir zaman da açıklayamayacaklarını ileri sürmektedir.⁸⁷ Hayat denen şeyin nasıl başladığı hususunda Dawkins ve diğerlerinin yetersiz açıklamalara sahip olduğunu söyleyen Varghese, evrimle açıklanan materyalist hayat felsefesinin ve bilim görüşünün, Flew'ün da bahsettiği insancıl ilkeyi görmezden geldiğini öne sürmektedir.⁸⁸

Ateizmle teizm/deizm arasındaki tartışmaların son döneminde gündemde olan şey, iki tarafın da birbirini salt bilim yoluyla ikna etme çabasıdır. Tabii ki bu tartışmada felsefi argümanlar da kullanılmaktadır. Ancak, aslında ateistlerin ya da teistlerin sadece bilimsel yolla birbirini ikna etmesinin imkânı sorgulanmalıdır. İki taraf da gerçekten bilimsel verilerin ve delillerin götürdüğü yere mi yönelmektedirler? Ateistler, hayatın nasıl başladığı, evrenin niçin ve nasıl var olduğu, fizik kanunlarının neden böyle olduğu gibi soruların cevabını bilimin gelecekte cevaplayacağını, teistler ise Tanrı düşüncesi olmadan bu soruların ikna edici bir cevabının bulunamayacağını kabul etmektedir. Teistler, ateistlerin bilimin bir cevap bulana kadar susması gerektiği çıkarımını yapabilirler. Fakat yukarıda belirtildiği gibi sorun sadece bilimsel açıdan belirlenebilecek kesin hükümlerin verilip verilemeyeceğidir. Çünkü aynı itirazı ateistler de teistlere yöneltebilir. Onlar, Tanrı'nın varlığının kesin kanatlanamadığı, bu nedenle bilimin açıklama durumunun onun varlığının lehine kesin sonuçlara varıncaya kadar teistlerin susması gerektiğini iddia edebilirler. Bu tablo, "bilimsel

85 Ülkemizde yapılan ve yeni ateizmin felsefi temellerini eleştiren kapsamlı bir çalışma için bkz. Kemal Batak, *Natüralizm Çıkmazı: Dennetten Dawkins'e Yeni Ateizmin Felsefi Temelleri ve Eleştirisi*, İstanbul: İz Yayınları, 2011.

86 Ateizm ve teizm arasındaki bu karşılığın işlendiği bir çalışma için bkz. Aydın Topaloğlu, *Teizm ya da Ateizm: Tanrıtanımsızlığın Felsefi Boyutları*, İstanbul: Kaknüs Yay., 2001.

87 Dawkins'in tanımıyla, felsefi natüralist olan bir ateist, fiziksel dünyaya aşkın bir gerçekliğin olmadığına inanan kişidir. Bkz. Richard Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, çev. Tunç Tuncay Bilgin, İstanbul: Kuzey yay., 2009, s. 15-14.,

88 Flew, *Yanılmışın Tanrı Varmış*, s. 154 vd., Dawkins doğal seçilimin, tüm bilginin nereden geldiği problemini çözmenin tek yolu olduğunu vurgular. Bu nedenle teistlerin bahsettiği tanrı varsayımının insancıl ilkedden yola çıkarak kesin olarak kanatlanamayacağını iddia eder. Bkz. Dawkins, *Tanrı Yanılgısı*, s. 107-151.

teoriler belli dönemlerde, belli açıklama tarzlarıdır”⁸⁹ ifadesini kabul edebilme ile ilgili bir durumdur.

Değerlendirme

Bu bölüme kadar Flew’ün ateist olduğu dönemdeki temel argümanlarını ve Tanrı’ya inanmaya başlamasının epistemolojik dayanaklarını gördük. Gelineen noktada yapılması gereken, onun ateist dönemde bağlı bulunduğu iddialarına cevap bulup bulmadığını tartışmak ve sunduğu delillerin “delilin götürdüğü yere git” ilkesinin tazammunlarını ne kadar gerçekleştirdiğini irdelemektir. Bu değerlendirmeyi yapmadaki amaç, onun ateizmden Tanrı inancına yolculuğundaki iddialarının tutarlı olup olmadığını sorgulamaktır.

Tanrı hakkında konuşmanın imkanı problemi Flew’ün inanç yolculuğundaki çözülemeyen temel hususlardan birisidir. O, Tanrının var olup olmadığı ve kanıtlanması meselelerinden önce Tanrı hakkında nasıl konuşulacağı meselesinin irdelenmesi gerektiği düşünmekteydi. Fakat Flew, ateist olduğu dönemde cevap bulamadığı din dili problemini çözmeden Tanrı’nın varlığını kabul etmiştir. Bu durum kendi düşünceleriyle çeliştiğini göstermektedir. Ayrıca onun Tanrı hakkında konuşmak ile ilgili temel tutumunda mantık hatası vardır. Bir şeyin varlığını kabul etmeden onun neliğini ya da nasıllığını tartışmak hatalı bir tutum olacaktır. Neticede din dili konusundaki ateist iddialarına deist olduğu dönemde tatmin edici cevap veremeyen Flew, sadece bu konuda daha önce ifade edilen görüşleri tekrarlamakla yetinmiştir.⁹⁰

Kötülük meselesi Flew’ün iki hususta çelişkiye düştüğünü göstermektedir. Ateizm varsayımını negatif ateizmle başlatıp, teist ve pozitif ateist tutumları aynı kefeye koyan Flew, negatif ateizm kanadında kalmamış pozitif ateizme uygun argümanlar öne sürmüştür. Bu tablo karşısında onun olumlu iddiaya sahip tarafın kanıtlama yükümlülüğüne sahip olduğu düşüncesine göre hareket etmediğini söyleyebiliriz. Bunun en bariz delili kötülük meselesidir. Dahası o, Tanrı’nın var olmadığını en kesin delili olarak gördüğü kötülük meselesinin çözülemediğini itiraf etmekte hatta bu doğrultuda her hangi bir dini inanca bağlanamayacağını ve deist olarak kalacağını söylemekteydi. Din dili konusunda olduğu gibi o, bu probleme verilen cevapları sıralamakla

89 Çınar, *Tanrı Yanılgısı Üzerine: İnanmak ya da İnanmamak*, s. 21.

90 Bu konuda görüşlerine başvurduğu düşünürlerden bir tanesi Tracy’dir. Tracy’e göre kişiler bilinçli şekilde hareket eden aracı varlıklardır. Tüm araçların bilinçli şekilde hareket edebilmesi için bedenli varlıklar olmalarına gerek yoktur. Her eylemi bilinçli olan Tanrı da aracıdır. Fakat o, eylemleri eşsiz olan bir kişilik olduğu için, onun için bütün varlıkları meydana getiren aracı niteliği kullanılabilir. Ayrıntılı açıklamalar için bkz. Thomas F. Tracy, *God, Action and Embodiment*, Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1984, s. 146 vd.

yetinmiştir.⁹¹ Kısacası “Delilin götürdüğü yere git” ilkesince hareket etmesine ve ateist dönemde en kesin delil olarak baktığı kötülük problemini çözememesine rağmen, deist de olsa bir Tanrı inancına sahip olması Flew'ün kendi sistemi açısından çelişki doğurmuştur.

Tanrı inancına sahip olma aşamasında öne sürdüğü deliller Flew'ün inanç yolculuğunun en tartışılır mevzusudur. O, Tanrı'ya inanmadığındaki en önemli etkenin bilimsel gelişmeler ve hayatın başlangıcı, doğadaki düzen vb. hususlarda ateist bilim adamlarının ikna edici cevap verememesi olduğunu belirtmekteydi. Aynı şekilde teist bilim adamlarının düzen ve düzenin devamının açıklanmasında Tanrı'ya baş vurmalarının ateist açıklamaya göre daha kolay anlaşılır olduğunu söylemekteydi. Flew'ün bu düşüncelerinden şu sonuç çıkar ki; aslında tasarım ve düzenin devamı konusunda kesin kanıtlardan ziyade ikna edici açıklama ya da anlaşılması kolay izahlar vardır ve o, bu konuda sadece kesin delillerden ziyade bilimsel gelişmeleri farklı yorumlamaya ve anlamaya meyletmıştır. Özellikle bilimsel gelişmeleri sübjektif bir tutumla kaynak göstermesinde aşikâr bir tezat bulunmaktadır. Çünkü önemli bilim adamlarından hiçbirinin ilahi tasarımcıya atıf yapmadan bu evreni açıklamadığı ileri sürmektedir. Fakat mevcut olgusal durum onun iddia ettiği gibi değildir.⁹² Kısaca Flew'ün delillere ve bilimsel gelişmelere yönelik sadece bakış açısının değiştiğini söyleyebiliriz.

Bu nedenle bu bilimsel gelişmeleri, var olan kanıtın daha fazla ayrıntılı şekilde ifade edilmesi bağlamında faydalı fakat Tanrı'nın varlığının kesin kanıtı olarak kabul edilmesinde aşırı iddialı addedebiliriz. 20. yüzyılda gelişen Big Bang kozmolojisinden sonra, tasarım delilinin son şekli olarak ortaya çıkan hassas ayar kanıtı kapsamında, evrendeki yaşam koşullarını ifade etmek için insançı ilke (anthropic principle) ileri sürülmüştür. Böylece son dönemdeki bilimsel keşiflerin Tanrı'nın varlığı için ikna edici deliller olduğu iddia edilmiştir. Her ne kadar bilimsel olarak açıklamalar eksik olsa da tasarım delilinin önceki formlarında mantıksal olarak bu tarz iddialar öne sürülmüştür. Fakat burada dikkat edilmesi gereken husus, bu bilimsel gelişmelerden sonraki aşamada yine felsefi açıklamalara başvurulmakta ve Tanrı'nın varlığı bu şekilde kanıtlanmaktadır.

91 Bunlardan ilki Tanrı'nın dünyaya müdahale etmediğini savunan Aristotelesçi yaklaşım diğeri insanların özgür olmasından kaynaklanan kötülük ihtimalini belirten özgür irade savunmasıdır. Flew, *Yanılmışım Tanrı Varmuş*, s. 146.

92 Mesela yeni ateizm modasının temsilcilerinden biri olarak addedebileceğimiz ve aynı zamanda teizmin kayda değer öncülerinden olan William Lain Craig ile de münazarada bulunan önemli bilim adamlarından Victor J. Stenger'ı örnek gösterebiliriz. Hatta Dawkins gibi onun eserleri de dünyanın her yerinde olduğu gibi ülkemizde de tercüme edilmeye başlanmıştır. Bilimden yola çıkarak ilahi tasarımcının yani Tanrı'nın gereksizliğini iddia eden eseri için bkz. Victor J. Stenger, *God: The Failed Hypothesis*, Newyork: Prometheus Books, 2007.

Antropik ilkede, bilimsel verilere dayanan birçok fiziksel ölçü ve değerinden neden öyle olduğunun bilimsel açıdan açıklanamadığı fikrinden yola çıkılarak, amaçlı ve bilinçli bir tasarımcı fikrinin bu durumu açıklamada daha ikna edici olduğu fikri ileri sürülmektedir.⁹³ Yani Tanrı'nın varlığı, bu bilimsel gelişmelerin sonucunda tasarım kanıtının yeni şekli olarak öne sürülen bir hipotezdir. Temel iddia da karşıt hipotezden daha makul gerekçelere dayandığıdır. Halbuki antropik ilkenin temel iddiasında bir tezat bulunmaktadır. Şöyle ki, antropik ilke olarak ifade edilen bilimsel dengenin hassas ölçüleri, bilimden yola çıkılarak elde edildiyse, daha ilerisinin bilimle elde edilebileceği düşüncesi içi boş bir iddia değildir. Bu durumun aksine bir noktaya kadar bilime iman eden belli düşünürler, bilimin tıkandığı noktada farklı açıklamalara başvurmaktadırlar. Nitekim yukarıda görüldüğü üzere Flew'ün kendisi de her ne kadar bilimsel açıdan Tanrı'nın varlığına inandığını belirtse de ele aldığı üç delilin kendi başına Tanrı'nın varlığını kanıtlamadığını, Swinburne gibi düşünürlerin felsefi yorumlarına dayanarak, önemli olanın bu delillerden elde edilen yapıların anlaşılması olduğunu itiraf etmekteydi.

Dolayısıyla bilimin ilerlemesiyle Tanrı'ya yer kalmayacağını savunanlarla, bilimdeki boşlukların Tanrı'nın varlığına işaret ettiğini, bununla yetinmeyip bilimdeki son gelişmelerin Tanrı'nın varlığının kesin delili olduğunu savunanların unutmaması gereken önemli husus, iman mefhumunun bilgi eksikliği olmadığı, aksine bilgiyle mutlak hakikate erişilemeyeceğinin itiraf edildiği bir tavır olduğudur. Yani bilimsel ilerleyişin imanı diskalifiye edeceği ya da bilimin şimdi olduğu gibi gelecekte de Tanrı'nın varlığını rasyonel anlamda kesinliğe kavuşturacağını savunanlar yanılmaktadırlar. Eğer imanı temellendirmek için öne sürülmüş teist deliller ve karşı tutumu ifade eden ateist deliller, bütün insanlar tarafından kabul edilmiyor ve bazı eleştirilerle her zaman karşı karşıya kalıyorsa, iki tarafın da öne sürdüğü önermelerin bilgide bulunması gereken kesinlikten ve dolayısıyla bağlayıcılıktan uzak olduğu söylenebilir. Bu tablo içerisinde her hangi tutumdaki önermelerin fazla ihtimal oranına sahip olduğu öne sürülse bile, bahsedilen kesinlikten kaynaklanan bağlayıcılığa binaen sadece akli yolla bir sonuca varılması zorlaşacaktır. İşte bu sebeple Tanrı inancı salt akli yolla kanıtlanamaz düşüncesi daha makul görünmektedir. Mesela Flew, Tanrı inancına ulaşırken bunu kesin akli yolla ve bilimsel delillerle yaptığını ileri sürmemelidir. Fakat yeni bilimsel gelişmelerle Tanrının var olma olasılığının var olmama olasılığından daha fazla olduğunu iddia edebilir. Halbuki ilerleyen bilimsel süreçte yeni bilimsel gelişmeler bu ihtimaliyet oranını sürekli değiştirecektir. Belki bilimsel

93 Hüseyin Şahin, *Tanrı'nın Varlığına Dair Modern Delillerden İnsancı İlke ve Hassas Ayar Delili*, Artuklu Akademi, 2014/1 (2), s. 62.

gelişmeler sonucunda Flew'ün pozisyonu karşı mevzide yer almaya göre çok fazla avantaja sahip olacak. Fakat bunun tam tersinin olma ihtimali her zaman varolacaktır. Dolayısıyla imanı ve inancı tamamen bilime dayandırmak ve inancın rasyonelliğini bilimsel delillerin gücüyle orantılı kılmak kabul edilmesi zor bir durumdur. Bu nedenlerden dolayı Flew'ün ileri sürdüğü "rasyonel yolculuk" olayı pek de ikna edici görünmemektedir.⁹⁴

Flew'ün inançsızlıktan inanca yolculuğu dini bağlamda değerlendirildiğinde ulaşılan sonucun tasdik edilmesi zordur. Yukarıda irdendiği gibi Flew, bu serüvende kendisinin çok az dahil olmasına rağmen, bir çerçeve çizmektedir. Daha doğrusu o, bu yolculuk kendisinin olmasına rağmen, din dili, kötülük, bilimsel gelişme ve felsefi görüşler açısından her daim başkalarının fikirlerine bağlı kalarak pasif duruma düşmüştür. Oysa inanan kişinin bu olguda hiçbir etkisinin olmaması ve tamamen dışsal etkenlerden yola çıkarak imana sahip olması, o kişi açısından varoluşsal bir sorun olacaktır. Çünkü iman olgusunda varoluşsal bir boyut ve doğal teoloji ile elde edilemeyecek kişisel bir yön vardır. Bundan dolayı rasyonel teoloji ile inancın sağlam ve yeteri şekilde gerçekleştiği iddiası dinin ve imanın işlevselliğini hedef olacaktır. Çünkü şayet inanma ve iman etme vakıaları tamamen akli ve bilimsel açıdan mümkünse, Flew'ün durumunda olan birçok kişi, aynı delillere bakarak onun iddia ettiği rasyonel ya da bilimsel imana sahip olması gerekir. Ve daha genel anlamda dinin temel inanç önermelerine hatta dinin kendisine gerek kalmaz. Sonuçta Flew'ün bahsettiği tarzda inanç şeklinin ve Tanrı anlayışının, kişisel ve insani alanla iletişimi olan Tanrı anlayışına, vahiy ve peygamberlik müessesesine ve diğer birçok niteliğe sahip din açısından kabul edilmesi imkansızdır.

Habermas ile münazaralarında tartışılan önemli hususlardan biri olan deizm-teizm konusunda Flew'ün içinde bulunduğu karmaşık mevzi, rasyonel teoloji eleştirisinden yola çıkarsak daha net ortaya çıkacaktır. Rasyonel Teoloji iki şekilde ifade edilebilir. Bunlardan ilki aşkın teolojidir ki, bunda salt teorik akıl yoluyla kavramdan varlık fikrine ulaşılmaya çalışılır. İkincisi doğal teolojidir ki, bu doğadan, evrenin içinden hareket ederek yaratıcı fikrine ulaşma çabasıdır.⁹⁵ Kant,

94 Çünkü ateistler de aynı delillerden yola çıkarak kendi tutumlarını rasyonel olarak yorumlayabilir. Bu konuda belli ölçüde bize yardımcı olabilecek husus "Parite Argümanı"dır. Parite argümanı, Tanrı'ya inanmanın mümkün olduğu gibi inanmanın da imkan dahilinde olduğunu ifade eder. Bu argümanda temel amaç, dini inançlarla dini olmayan her türlü inancın eşit epistemik statüye sahip olduğunu ortaya koymaktır. Bu argüman ateistler tarafından reddedilse de özellikle reformist epistemoloji taraftarları tarafından savunulmaktadır. Mehdiyev, Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği, s. 19., Biz bu argümanı ters okuyarak, Flew'ün gerekçelerinden hareket edildiğinde ortaya koyduğu rasyonellik iddiasının, aynı gerekçelerle eşit şekilde ateist tutum için de geçerli olduğunu ileri sürebiliriz.

95 Çınar, *Modern Batı Düşüncesi Ekseninde Rasyonel Teoloji*, s. 2.

aşkın teolojinin varlık fikrinden hareket ederken, doğal teolojinin evrende varolan parçalardan bütüne yani varlığa doğru hareket ettiğini belirtmektedir. Bu nedenle o, aşkın teolojide Tanrı tasavvurunun deist, doğal teolojininkinin ise teist nitelikte olduğunu belirtir.⁹⁶ Kant'ın rasyonel teoloji eleştirinden yola çıkan Aliye Çınar'a göre doğal teoloji ile aşkın teoloji gerektiğinde karşılıklı olarak birbirlerine dönüşmektedir. Kozmolojik kanıtın ontolojik kanıtı geri döndüğü gibi, doğal teoloji de nihai aşamada aşkın teolojiye müracaat eder. Buradan yola çıkarak rasyonel teoloji içerisindeki deist inançla teist inancın birbirinden çok da farklı olmadığı sonucu elde edilebilir.⁹⁷

Bu durum Flew'ün rasyonel tutumundan yola çıkarak ulaştığı deist Tanrı tasavvuru hakkında da geçerlidir. Fakat burada küçük bir ayırım fark edilmelidir. Flew, aslında doğal teoloji yoluyla Tanrı'nın varlığını kabul etmekte, nihai aşamada savunduğu argümanın temellendirmesini felsefi olarak yapmaya çalışmaktadır. Bu duruma bakıldığında doğal teoloji ile hareket eden Flew'ün teist Tanrı inancına sahip olması gerekirken, Kant'ın iddiasının aksine deist bir anlayışa sahip olmuştur. Bu noktada Aliye Çınar'ın yorumu bizim için çıkış noktasıdır. Deizmle teizmin birbirine geri dönmesi fikri, Flew'ün düşünce seyirindeki durumu özetlemektedir. Sonuçta kötülük meselesindeki çıkmazları da hesaba katan Flew, aşkın teolojinin Tanrı anlayışını kabul ederek deist olduğunu belirtmiştir.

Netice itibarıyla rasyonel teolojinin, imanı aklın egemenliği altına alma çabası olduğu söylenebilir. Bu yolla dinin yerine aklın egemenliğindeki bir teoloji inşa edilmiş olacaktır. Böyle bir teolojide iman ve inanç kavramlarının içeriği değişecek, imanın Tanrı'yı bilmekle eşdeğer görüldüğü bir anlayışa ulaşılabilecektir. Tabii ki bu durumun kabul edilmesi imkânsızdır. Çünkü din açısından bakıldığında rasyonel teolojide kabul edilen Tanrı inancının dindekiyle aynı olmadığı aşikârdır.⁹⁸ Rasyonel teolojinin Tanrısı, her şeyi bilen ve her şeyi önceden ayarlayan bir varlık olarak, zaman dışı matematik dâhisidir. Evrenin işleyişinden insani durumlara kadar mükemmel bir hassas ayar mekanizmasına sahip olan bu Tanrı anlayışında, ne mucizeye ne duaya vb. unsurlara gerek vardır. Bu Tanrı önceden her şeyi en ince ayrıntısına kadar ayarladığı için, evrene ve onun içinde olanlara hiçbir müdahalede bulunmamaktadır.⁹⁹ Flew'ün düşünce/inanç serüvenindeki tüm eksiklikler ve çelişkiler aslında bu durumun bir özetidir.

96 Kant, A631/B659.

97 Çınar, *Modern Batı Düşüncesi Ekseninde Rasyonel Teoloji*, s. 3.

98 Kant'ın "inanca yer açmak için bilgiyi inkâr ettim" sözü bu bağlamda değerlendirilebilir. Çünkü Tanrı'nın varlığının kanıtlanmayacağını düşünen Kant, bilgi olarak tanımlanan verilerden değil inançtan yola çıkarak numen alanına ulaşabileceğini belirtmektedir. Bkz. Kant, BXXIX.

99 Çınar, *Modern Batı Düşüncesi Ekseninde Rasyonel Teoloji*, s. 173-177.

Sonuç

Flew'ün delillerin götürdüğü yere git ilkesine uymadığı ve yaşadığı düşünsel serüvenin, onun subjektif yorumuna göre şekillendiği görülmektedir. Çünkü ateist ve deist dönemlerine bakıldığında Flew'ün Tanrı'nın varlığı konusunda öne sürdüğü argümanların, bir dönem olumsuz diğer dönem olumlu sonuca götürdüğünü varsayabileceğimiz bir durum söz konusu değildir. Ateist olduğu dönemde kötülük meselesi, Tanrı kavramının anlamsızlığı ve teistik delillerin eleştirisi üzerinden görüşlerini temellendirirken, Tanrı inancına sahip olduğu dönemde daha çok son dönemdeki hassas ayar ve big bang teorilerinden yola çıkmaktadır. Bu noktada onun önceki dönem düşüncelerini çürüten görüşlere sahip olması ve tutarlılığı sağlaması gerekmektedir. Fakat biz bu ikna edici tutumu göremedik.

Bununla birlikte özellikle dini ve metafizik alanda, delillerin her zaman kişiyi kesin bir sonuca götürmeyeceği gerçeği, onun ortaya koyduğu delillerin kesin kanıt niteliğine sahip olmadığını göstermektedir. Doğa kanunları, hayatın varlığı ve evrenin başlangıcı gibi hususlarda farklı yorumlar yapılabilmektedir. Gelinek noktada Flew'ün bu tarz kanıtlama uğraşısıyla elde edilen Tanrı inancının tutarlı ve ikna edici nitelikte olmadığı, kişisel kabullerle sınırlı olduğu kabul edilmelidir. Dolayısıyla modern bilimin ve bu bilim içerisindeki fiziksel, biyolojik vs. bulgular aracılığıyla inşa edilecek Tanrı anlayışının, zaman içerisinde farklı bilimsel bulgularla değişebileceğini ve mevcut dini anlayışla uyumlu bir açıklama olmayacağını görmek zor olmasa gerektir. Nitekim aynı bilimsel gerçekliklerle Tanrı'nın var olmadığına kanaat getirenler bulunmaktadır. Bununla birlikte bilimdeki yeni gelişmelerin Flew'ün öne sürdüğü gerekçeler hakkında bugünden çok farklı bilgiler sunabileceği ihtimali, bu temel üzerine inşa edilmiş felsefi inanç önermelerinin de objektifliğini sorgulamayı gerektirmektedir.

Kaynakça

- Ayer, A. J., *Language, Truth and Logic*, New York: Dover Pub., 1946.
- Batak, Kemal, *Natüralizm Çıkmazı: Denneet'ten Dawkins'e Yeni Ateizmin Felsefi Temelleri ve Eleştirisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Blackstone, William, *The Pproblem of Religious Belief*, New York: Prentice-Hall, 1963.
- Bucaille, Maurice, *İnsanın Kökeni Nedir?*, çev. Ali Ünal, İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.
- Craig, W. Lane, *The Kalam Cosmological Argument*, Oregon: Wipf and Stock Publishers, 1979.
- "The Teleological Argument and the Anthropic Principle", *The Logic of Rational Theism: Exploratory Essays*, ed. W. L. Craig and M. McLeod, Edwin Mellen, New York, 1990
- Çetin, İsmail, İman ve İnkârın Rasyonel Değeri, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 11, S. 1, 2002.
- Çınar, Aliye, *Modern Batı Düşüncesinde Rasyonel Teoloji*, İstanbul: Düşünce Kitabevi Yay., 2008.
- Tanrı Yanılgısı Üzerine: İnanmak ya da İnanmamak*, İstanbul: Profil Yay., 2009.
- Davies, Paul, *God and the New Physics*, New York: Simon & Schuster, 1983.
- Dorman, Emre, *Modern Bilim: Tanrı Var*, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2011.
- Evans, C. Stephan, *Din Dili Problemi*, Çev. Ferhat Akdemir, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, sayı: 28.
- Evans, D., "A Reply to Flew's *The Presumption of Atheism*," *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 2, No. 1, 1972.
- Flew, Antony, "Divine Omnipotence and Human Freedom" *New Essays in Philosophical Theology*, (ed.) Antony Flew & Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1955.
- God and Philosophy*, Prometheus Books, New York, 2005.
- "Theology and Falsification" *New Essays in Philosophical Theology*, (ed.) Antony Flew & Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1955.
- "The Falsification Response", *Religious Studies*, vol. 5, No. 1, 1969.
- The Presumption of Atheism, *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 2, No. 1, 1972.
- Yanılgı Tanrı Varmış*, çev. Hasan Kaya ve Zeynep Ertan, Profil Yayıncılık, İstanbul: 2014.
- Flew, A. & Habermas, Gary R., "My Pilgrimage from Atheism to Theism: A Discussion between Antony Flew and Gary Habermas", *Philosophia Christi*, Vol. 6, No. 2, 2004.
- Habermas, Gary, Antony Flew's Deism Revisited, *Philosophia Christi*, 2007, Vol. 9, No. 2, 2007.
- Hare, R. M., "Theology and Falsification" *New Essays in Philosophical Theology*, (ed.) Antony Flew & Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1955.
- Hick, John, *Philosophy of Religion*, New Jersey: Prentice Hall International Edition, 1990.
- Hume, David *Dialogues Concerning Natural Religion*, Indianapolis: Hackett, 1980.
- Jammer, Max, *Einstein and Religion*, New Jersey: Princeton University Press, 2002.
- Kant, I., *Critique of Pure Reason*, çev. J. Meiklejohn, New York: Prometheus Books, 1990.
- Kütük, Selçuk, *Ateizm Yanılgısı*, İstanbul: Açılım Kitap, 2010.
- Mackie, J. L., "Evil and Omnipotence," *Mind*, New Series, Vol. 64, No. 254, pp. 200-212.
- The Miracle of Theism: Argument fort against the Existence of God*, Oxford: Clarendon Press, 1988.
- Mehdiyev, Nebi, *Çağdaş Din Felsefesinde Epistemolojik Yaklaşımlar ve Tanrı İnancının Rasyonelliği*, İstanbul: İsam Yay., 2008.
- Mitchell, Basil, "Theology and Falsification" *New Essays in Philosophical Theology*, (ed.) Antony Flew & Alasdair MacIntyre, SCM Press, London, 1955.
- Nagel, Ernest, "Philosophical Concepts of Atheism", *Critiques of God: Making the Case against Belief in God*, ed. Peter A. Angelles, Newyork: Prometheus Books, 1997.

- Ögçem, Ergin, Antony Flew'da Tanrı'ya Dair Paradigma Değişikliği, İslam Medeniyetleri Araştırma Dergisi, C. 1, S. 2, 2015, ss. 6-36.
- Özcan, Hanifi, "Birbirine Zıt İki Epistemolojik Yaklaşım: Temelcilik ve İmancılık", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XL, 1999, S. 157-176.
- Peterson, Michael vd. *Akıl ve İnanç: Din Felsefesine Giriş*, çev. Rahim Acar, İstanbul: Küre Yay., 2006.
- Planck, Max, *Where Is Science Going?*, trans. James Murphy, Norton, New York, 1977.
- Plantinga, Alvin, "The Free Will Defence.", *Readings in Philosophy of Religion: An Analytic Approach*, ed. Baruch A. Brody, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1975.
- Polka, Brayton, Philosophy without God? God without Philosophy?: Critical Reflections on Antony Flew's God and Philosophy, *The European Legacy*, Vol. 11, No. 1, 2006, pp. 35-46.
- Rowe, William, "The Problem of Evil and some Varieties of Atheism", *American Philosophical Quarterly*, Vol. 16, No. 4, 1979, pp. 335-341.
- Scriven, Michael "God and Reason", *Critique of god: Making the case against Belief in God*, ed. Peter A. Angeles, Newyork: Prometheus Books, 1997, s. 95-114.
- Stenger, Victor J., *God: The Failed Hypothesis*, Newyork: Prometheus Books, 2007.
- Swinburne, Richard, "Design Defended", *Think, Philosophy for Everyone*, ed. Stephen Law, Vol., 2, Issue 6, Cambridge University Press, March, 2004, s. 13-18.
- The Chorenge of Theism*, Clarendon Press, Oxford, 1977.
- The Existence of God*, Oxford: Claredon, 2004.
- Şahin, Hüseyin, *Tanrı'nın Varlığına Dair Modern Delillerden İnsancı İlke ve Hassas Ayar Delili*, *Artuklu Akademi*, 2014/1 (2).
- Tracy, Thomas F., *God, Action and Embodiment*, Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1984.
- Uslu, Ferit, *Felsefi Açıdan İmanı Temellendirme*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Varghese, R. Abraham, *Great Thinkers on Great Questions*, Oxford: Oneworld, 1998.